

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 307
Aralık/December 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 03.08.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2022.969

Araştırma Makalesi/Research Article

Bir Osmanlı-Amerika Ermenisi Kevork Şişmanyan'ın
Misyonerlik Faaliyetleri ve Kumkapı'daki Mektebi (1880-1924)

Ayşe Aksu*

Öz

Amerikalı misyonerlerin 19. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında pek çok okul açtıkları bilinmektedir. Ancak onların okullarında yetişmiş yerli Protestan Ermenilerin değişik şehir ve kasabalarda basit müfredatlı müstakil okulları da söz konusudur. Bunlardan biri de Kumkapı'da Kevork Şişmanyan'ın 1880 yılında açtığı ilköğretim seviyesindeki mekteptir. Kurucusu ve müdürü Şişmanyan, Amerika tâbiyetine geçmiş bir Osmanlı Ermenisidir. Bu sebeple onun tâbiyetinden kaynaklanan problemler ve bu problemlerin yansmasıyla yeni bir hukuki vaka olarak ortaya çıkan Şişmanyan Mektebi, Osmanlı makamlarını hayli meşgul etmiştir. Dahası, yaşanan her hukuki sürece Amerika sefaretî müdahil olmuş, doğal olarak bu müdahaleler iki ülke arasında birer krize dönüşmüştür.

Bu makale bugüne kadar müstakil bir çalışmaya konu olmamış olan Kevork Şişmanyan'ın kimliği, tâbiyet değişikliği, Anadolu şehirlerine gerçekleştirdiği misyonerlik gezileri, devletin resmî makamları ve güvenlik güçleriyle olan ilişkilerini incelemeyi, ayrıca Kumkapı'daki okulunun öğretim faaliyetlerini ve 1905 yılında Friend's Mission adlı İngiliz misyonerlik teşkilatına devrini gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Bununla beraber bu makalede, adı geçen okulun tarihçesi, hukuki yapısındaki sorunlar ve bunları gidermek adına resmî makamlarla yaşanan süreçlere

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ayse.aksu@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0001-6088-6980

de yer verilmiştir. Böylece devletin ilgili makamlarının yabancı kurumlarla nasıl baş etmeye çalıştığı ayrıntılı olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kumkapı Şişmanyan Mektebi, Kevork Şişmanyan, Kumkapı Hadisesi, Friend's Mission, Osmanlı'da misyoner okulları, Ann Mary Burgess.

The Missionary Activities of an Ottoman-American Armenian Kevork Şişmanyan and His School in Kumkapı (1880-1924)

Abstract

It is known that American missionaries opened many schools in the Ottoman lands during the 19th century. However, there are also independent schools with simple curriculum in different cities and towns of native Protestant Armenians who were educated in their schools. One of them is a primary school opened in 1880 by Kevork Şişmanyan in Kumkapı. Its founder and director, Şişmanyan, was an Ottoman Armenian who later became an American citizen. For this reason, the problems arising from his nationality and the reflection of these problems, which emerged as a new legal case, occupied the Ottoman authorities. Moreover, the American embassy was involved in every legal process, and naturally, every process turned into an international crisis.

This article aims to examine Kevork Şişmanyan's identity, change of his nationality, missionary trips to Anatolian cities, his relations with the state's official authorities and security forces, as well as to bring to light the teaching activities of his school in Kumkapı and its transfer to the British missionary organization Friend's Mission in 1905, which has not been the subject of an independent study so far. On the other hand, in this article, the history of the aforementioned school, the problems in its legal structure and the processes experienced with the official authorities in order to solve them are also included. Thus, it has been tried to reveal in detail how the authorities of the state tried to deal with foreign institutions.

Keywords: Shishmanian School at Kumkapı, George Shishmanian, Kumkapı Incident, Friend's Mission, missionary schools in Ottoman Empire, Ann Mary Burgess.

Giriş

Kendine mahsus yapısıyla yaklaşık yarım asırlık bir dönemde faaliyet gösteren Şişmanyan Mektebi bugüne kadar yabancı okullarla ilgili çalışmalarda çoğunlukla tek bir arşiv belgesi çerçevesinde ya ismen zikredilmiş ya da kısaca tanıtılmıştır.

Bunun sonucunda ülkemizdeki yabancı okullar literatüründe kendisine yer bulamamış olması doğal karşılanmalıdır. Oysa hem kurucusu ve müdürü Kevork Şişmanyan'ın hayatı hem de kurumun resmî makamlarla münasebetleri bir eğitim kurumunun tarihçesini aşan çok katmanlı bir birikim sunmaktadır.

Şişmanyan Mektebiyle ilgili mevcut verileri özetlemek bu tespitlerimizi nesnel hâle getireceği gibi bu makalenin bir bağlama yerleştirilmesine de yardımcı olacaktır. Bu okuldan bahseden ilk çalışma İlber Ortaylı'nın Amerikan okullarını konu alan makalesidir. Bulgulara göre Şişmanyan Mektebi “rahip eğitimi veren bir misyon okuludur¹.” Osmanlı arşiv belgelerini temel alan özgün çalışmasında Şamil Mutlu, “Mekâtib-i Şahane’de ecânib tarafından tesis ve idare olunan mekâtib hakkında Şura-yı Devlet’çe tanzim olunan defterden” naklen bu okulun kuruluş ve ruhsat tarihini, kurucusunu ve adresini vermiştir². Buradan Kumkapı Amerikan Okulu diye bahseden Adnan Şişman ise “Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği idaresince bi’t-tahkik ve kuyûd-ı mevcûdeden istintâc edilen malumat” içeren ve Yıldız Tasnifi Hususi 475/109 numarada yer alan defterden aynı bilgileri aktarmıştır³. Gülbadi Alan da arşiv belgelerinden yararlanarak *binanın mukâtaa ve vergiden affi ile kaydının okul adına tashihi hakkında verilen Padişah iradesi üzerine Evkâf-ı Hümayun ve Defter-i Hâkâni nezaretlerince gerekli işlemlerin yerine getirildiğini ve senedin okul adına verildiğini; öğrencilerini genelde Osmanlı vatandaşı Ermeni Protestanların teşkil ettiğini*⁴ belirterek yukarıdakilere ek bilgiler sunmuştur.

Bu okul bazı tezlerde de ele alınmıştır. Yunus Emre Uçan bir alt başlık açarak arşiv kaynaklarından ve kilise defterlerinden ulaştığı yeni bilgileri paylaşmıştır. Ona göre eğitim süresi beş yıl olan okul 1905 yılında Şişmanyan tarafından 1.045 Osmanlı lirası karşılığında Friend’s Mission Cemiyeti’ne devredilmiş, yeni idarecisi Ann Mary Burgess olmuştur. Mevcut okul binasının yeniden inşası için 1909’da ruhsat talep edilmiştir. Uçan ayrıca ders kitapları listesini de vermiştir⁵.

1 İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, XIV/3, (1982), s. 94.

2 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s. 348.

3 Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 40.

4 Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 155.

5 Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 59-60.

Emrah Şahin ise tezinde konuya dair çok kısa bir değerlendirme yapmış, fakat bu arada bazı bilgileri karıştırmıştır. Örneğin, “18 Ocak 1891’de Dahiliye Nezareti bazı Amerikalı misyonerlerin Gabriel Gregory’nin (Şişmanyan) İstanbul Kumkapı’daki Osmanlı çocuklarına vaaz vermek için evini kiraladıkları bilgisini aldı⁶” demektedir. Oysa burada verilen tek şahıs ismi, iki şahsı tesmiye etmektedir. Bunlardan ilki, American Board⁷ misyonerlerinin Gedikpaşa’daki mektebinin ev sahibi Cebrail Gregor Efendi, ikincisi de Amerika tebaasına geçmiş olan ve Kumkapı’da okul açan Kevork/George Şişmanyan’dır. Yazarın bir başka tenakuzu, merkezi hükümet ile eyalet yöneticileri arasında “şehirlerini ziyaret eden yabancılar ve misyonerlere” uygulanacak yaptırımlar noktasında ciddi bir görüş ayrılığı bulunduğu, “hükümetin geleneksel adalet anlayışından vazgeçmediği ve misyonerlere körü körüne sırtını dönmediği” şeklindeki yorumudur. Bunun böyle olmadığı aşağıdaki belge ve bilgiler ışığında izah edilecektir.

Ancak bu okulla ilgili veriler bunlarla sınırlı değildir. Osmanlı Arşivi’nde Şişmanyan ve mektebiyle alakalı olarak yukarıdaki genel bilgilerden farklı ve ayrıntılı belgeler de mevcuttur. Bu belgeler doküman analizi yöntemi ile incelenmiş, ardından tematik analize geçilmiştir. Güncel metin hâline getirilen belgeler kategoriler hâlinde düzenlenmiştir⁸. Son aşamada ise tasnif yöntemiyle Şişmanyan’ın hayatı ve faaliyetleri ile okulunun tarihçesi belli başlıklar altında inşa edilmiştir. Bu inşa esnasında kuşkusuz başka kaynak gruplarından da yararlanılmıştır. Birinci grubu İngiliz ve Amerikan menşeli yayınlar teşkil etmektedir. Özellikle dünyanın değişik ülkelerindeki misyonerlik merkezlerini teftiş maksadıyla seyahatler gerçekleştiren ve bu kapsamda İstanbul’a da gelen misyoner Archibald McLean’ın hatıra ve raporlarını kaydettiği *A Circuit of the Globe* (1897) adlı eseri önemlidir. Her ne kadar dönemin hadiselerini ve bilhassa Ermeni olaylarını yanlı bir gözle değerlendirse de İstanbul’da kaldığı süre zarfında Şişmanyan’ın evine misafir olmasından dolayı onun faaliyetleri ve okuluyla ilgili gözlemleri bu makalenin bulgularını tamamlar.

6 Emrah Şahin, *Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft (1880-1910)*, Department of History McGill University, Basılmamış Doktora Tezi, Montréal 2011, s. 71-72.

7 American Board (American Board of Commissioners of Foreign Mission, ABCFM) adlı misyonerlik teşkilatı ve faaliyetleri hakkında bk. Mehmet Ali Doğan, “From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story”, *American Missionaries and the Middle East*, ed. Mehmet Ali Doğan, Heather J. Sharkey, University of Utah Press, 2011.

8 Bilgen Kırıl, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, (2020), s. 181.

yıcı ve iddialarını destekleyici bir işlev görmüştür. İkinci gruptaki çalışmalar ise dönemin olay ve olgularını konu edinen bilimsel kitap ve makalelerdir.

Bütün bu kaynaklardan elde edilen bulgular üç ana başlık altında değerlendirilmiştir. İlkinde, Kevork Şişmanyan'ın hayatı ve Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri incelenmiş ve yorumlanmıştır. İkincisinde, Şişmanyan Mektebi'nin kuruluşu, ruhsatname süreci ve müfredatı incelenmiştir. Üçüncü başlıkta ise bu mektebin Friend's Mission Cemiyeti'ne devredilmesi ele alınmıştır.

1. Kevork Şişmanyan'ın Hayatı, Misyonerlik Faaliyetleri ve Resmî Makamlarla İlişkileri

Şişmanyan 1839 yılında Eğin'de dünyaya gelmiştir⁹. Amerikalı misyonerlerin açtığı Bebek İlahiyat Okulu'nda öğrenim gördükten¹⁰ sonra Mısır'da yedi yıl tercüman olarak kalmıştır¹¹. Ardından Amerika'ya giderek ruhban sınıfına dahil olmuş ve ABD tebaasına geçmiştir¹². Tâbiyet değişikliği 1855 yılında gerçekleşmiş¹³, Osmanlı Devleti tarafından yeni tâbiyeti 1 Nisan 1885'te tasdik edilmiştir¹⁴. Bu değişiklikten sonra George ismini kullanmaya başlamış, bu yüzden arşiv belgelerinde “Jorj” veya “Corc” olarak kaydedilmiştir. Misyoner kaynaklarında ise George Shishmanian şeklinde geçmektedir.

Araştırmacı Leon Arpee onun Amerika'ya gidişiyle ilgili farklı bir noktaya dikkat çekmektedir. Buna göre bazı yetenekli Ermeni gençleri, Amerikalı misyonerlerin yerli gençlere kendileriyle eşit şartlarda misyonerlik yapmalarına izni vermemeleri ve fırsat tanımamaları yüzünden yurtdışında eğitim alıp oralardaki bazı misyoner cemiyet ve teşkilatları tarafından misyoner statüsünde memlekete geri gönderilmelerinin yollarını aramışlardı. Bu gençlerden biri de Şişmanyan'dı ve bu şahıs ABD'deki Disciple of Christ¹⁵ adlı cemiyetin misyoneri sıfatıyla 1879 yılında geri

9 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M), 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

10 Archibald McLean, *A Circuit of the Globe*, St. Louis 1897, s. 332.

11 McLean, *age.*, s. 332; Krikor H. Basmacıyan, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 76.

12 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

13 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

14 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV), 238/75, 13 Şevval 1320/13 Ocak 1903.

15 Bu cemiyet hakkında bk. B.B. Teyler, *Concerning the Disciples of Christ*, Ohio 1897.

dönmüştü¹⁶. Şişmanyan'ın adı geçen cemiyete giriş hikayesi bir başka kaynakta şöyle anlatılmaktadır:

“Amerika’ya gittiğinde Disciples’ten tam anlamıyla nefret etti. John Tomline Walsh ile tanıştıysa da onun bir Disciple olduğunu duyunca ne ziyaretine gitti ne de birlikte yemek yedi. Texas-Dallas’ta yaşayan bir işadamı onunla kiliseye gelmesini istedi. Kilise hakkında da hiçbir şey söylemedi. Vaiz Kirk Baxter bazı hakikatleri yeni bir ışık altında sunuyordu. Şişmanyan ona ilgi gösterdi ve kiliseye tekrar gitti. Vaftiz edilmesi uzun sürmedi. Kısa süre sonra Lexington’da din adamlığı çalışmalarına hazırlanırken görüldü. Tanrı onu Türkiye’ye geri gönderdi¹⁷.”

Şişmanyan Amerika’dayken Bible Kolej’de iki yıl J. W. McGarvey’nin nezaretinde öğrenim görmüştür. Yine onun etkisiyle Kentucky’deki kilisede asistanlık yapmıştır. Ayrıca Foreign Christian Missionary Society’den maddi destek almıştır¹⁸.

Yeni kimliğinin açıkça yer aldığı en erken tarihli arşiv belgesi, 1867’de bizzat kendisinin kaleme aldığı ve “Amerika Devleti tebaasından Keğork veled-i Sukyaz” diye imzaladığı bir dilekçedir. Goncagüloğlu Karabet’ten 40.000 kuruş alacağını tahsil edemediği için yetkililerden yardım istediği bu dilekçesinde, Karabet’in Ak-saray’da mutasarrıfı bulunduğu iki arsasının hükümet tarafından satıldığı, dolayısıyla onun bu satıştan elde ettiği parayla borcunu ödeyebileceğini söylemektedir¹⁹. Anlaşıldığı gibi Kevork bu tarihte İstanbul’dadır ve bir işi vardır. Mesleği meçhul olsa da bu kadar yüklü miktarda borç verebildiğine göre bol kazançlı bir işle uğraştığı akla gelmektedir.

Şişmanyan henüz Amerika’dayken İngiliz asıllı bir hanımla evlenmiş, üç çocukları olmuştur. Oğlu John 1896 itibarıyla Robert Kolej’de öğrenim görmekteydi. Kızlarının adları Orienta ve Lucy’ydi²⁰. Bir arşiv belgesinde geçen “familyası da İngiltere tebaasından bulunması cihetiyle...²¹” ibaresinden çocukların da İngiltere tâbiyetinden oldukları anlaşılmaktadır. Şişmanyan çifti 1879’da İstanbul’a gelip

16 Leon Arpee, *A Century of Armenian Protestantism (1846-1946)*, New York 1946, s. 75.

17 McLean, *age.*, s. 335.

18 *The Stone-Campbell Movement: A Global History*, ed. Newell Williams, Douglas A. Foster, Paul M. Blowers, Chalice, Missouri 2013, s. 117. Basmacıyan onun North Varmonth Akademisi’ne devam ettiğini söylemektedir. Basmacıyan, *age.*, s. 267.

19 BOA, Meclis-i Valâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 522/106, 29 Şaban 1283/6 Ocak 1867.

20 McLean, *age.*, s. 335.

21 BOA, Hariciye Tahrirat (HR.TH), 104/5, 18 Kasım 1890; Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1782/66, 5 Rebiülâhir 1308/18 Kasım 1890.

yerleştikten sonra evden eve dolaşarak İncil'i vaaz etmeye başlamışlar, okullar açarak çocuklara eğitim vermişlerdir. Ayıca dinî risaleler yayınlamışlardır²².

Şişmanyan ve Kumkapı Hadisesi

Şişmanyan kayıtlarda Kumkapı Hadisesi “müfsitlerinden” biri olarak geçmektedir ve bu ibare onun bilfiil bu hadisede rol aldığını gösterir mahiyettedir. Bilindiği gibi Kumkapı Hadisesi 27 Temmuz 1890 tarihinde Kurban Bayramı günü gerçekleşen bir Ermeni isyan hareketidir. Çok geçmeden uluslararası bir boyut da kazanacak olan bu olayda Rusya ile İngiltere'nin desteklediği ve Hınçak Partisi üyesi olan Doğu kökenli yaklaşık 1.500 Ermeni isyancı Kumkapı'daki Patrikhane'nin yanındaki kiliseyi Pazar ayınında basarak bir isyan bildirgesi okumak istemişlerdir. Başta Patrik Horen Aşıkyan olmak üzere buna engel olmaya çalışanlar darp edilmiş ya da öldürülmüşlerdir. Patrik canını zor kurtarmış, kilise harabeye çevrilmiştir. Devletin tüm güvenlik birimleriyle müdahale ettiği olaylar derhâl bastırılmış ve gerekli tedbirler alınmıştır. Fakat buna rağmen hadisenin yabancı basın ve konsoloslar tarafından büyük ölçüde yanlış ve yanlış bir şekilde aktarılması sonucu gerek Anadolu'da gerekse Balkanlarda yaşayan Ermeniler son derece tedirgin olmuşlardır. Çünkü İstanbul'daki Ermeni İhtilal Cemiyeti üyeleri Osmanlı hükümetinde görevli veya kendilerine taraf olmayan Ermenilere acımasızca davranmakta, onları öldürmekteydiler. Araştırmacılara göre bu hadise İstanbul'un Fethi'nden beri ilk defa bir gayrimüslim topluluğun askerle çatışmayı göze alması bakımından hususi bir önem taşımaktadır ve Ermenilerin başka bölgelerdeki isyanlarının da önünü açmıştır²³.

22 McLean, *age.*, s. 335. Şişmanyan 1922 yılında Amerika'nın Portland şehrinde hayatını kaybetmiş ve oraya defnedilmiştir. <https://www.findagrave.com/memorial/104564626/george-n-shismanian>. (Erişim: 30.7.2021)

23 Musa Şaşmaz, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/I, (2004), s. 105-114; Nurettin Birol, “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa”, *Yeni Türkiye Dergisi*, I (2014), s. 2071; Vehbiye Eviz, *II. Abdülhamit Han Döneminde Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Siyasi Mücadelesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2014, s. 60-73; Sadık Okuducu, *1889-1895 Arası Kumkapı ve Çevresi Ermeni Hadiseleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 42-49. Bu hadiseden sonra Anadolu'da başlatılan Ermeni isyanlarına örnek olarak bk. N. Birol, “1890-1900 Ermeni Ayaklanmalarının Erzincan'a Yansımaları ve İlk Ermeni İsyancıları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, X/I (2017), s. 21-34; Ahmet Eyicil, “1895 Maraş ve Zeytin İsyamı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XI (2000), s. 157-210; Muzaffer Başkaya, “Trabzon'da 1895 Ermeni Olayları ve İngiliz Basınına Yansımaları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XXXIX (2017), s. 176-188; Mevlüt Yüksel, “Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni

1899 tarihi öncesindeki belgelerde Şişmanyan'ın bu olayla bağlantısına dair bir bilgi mevcut değilken, bu tarihte Diyarbakır Komutanlığı'ndan Dersaadet'e gönderilen bir notta mesele açık ve net bir şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim o notta, *vilayetin müsaadesiyle vaaz etmek gayesiyle dolaşmakta olan Forj Şişmanyan namında bir Ermeni'nin vaktiyle Kumkapı hadisesi müfsitlerinden olduğu mevsüken ihbar edildiği*²⁴ yazılıdır.

Her ne kadar kendisi “Kumkapı vak'asıyla asla alakası olmadığını”²⁵ beyan etse de resmî makamlar aksi istikamette görüş bildirmişlerdir. Zaptiye Nezareti'nden yapılan açıklamaya göre “Keğork Şişmanyan'ın Kumkapı vak'asına iştiraki hakkında mürûr-ı zaman hasebiyle bir evrak bulunamamış” olmasına rağmen hadise esnasında onun evine girip çıkanların ekseriyetinin bu kargaşanın elebaşlarından (*ruesâ-yı erbâb-ı fesat*) oldukları bilahare yapılan mahkemelerde anlaşılmıştır. Ayrıca Ermeni fesatçıların Kumkapı'daki Patrikhane'de toplandıkları sırada Şişmanyan'ın birkaç defa oraya girip çıktığını zabıta memurları görmüşlerdir. Sorgulanan fesatçılar da buna şahitlik etmiş, pek çok defa onun ismini vermişlerdir²⁶.

Anadolu'daki Ermeni isyanlarının başlangıcı niteliği taşıyan bu menfur hadisede yer almış olması onun kimliğinin ve icraatlarının farklı bir mecrada değerlendirilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Zaten kendisi de bundan dolayı İstanbul'da ve gittiği diğer şehirlerde sürekli takibata maruz kalmış ve sık sık sorgulanmıştır.

Şişmanyan'ın Anadolu Turları

Şişmanyan İstanbul'daki misyonerlik faaliyetlerini sürdürürken Anadolu şehirlerine defalarca seyahat etmiştir. Bu dikkat çekici gezilerine dair hayli vesika bulunmaktadır. 1892 yılında Adana'dan Maraş'a giden Şişmanyan yanında Ermenice ve İngilizce birtakım zararlı evrak (*evrak-ı muzır*) getirmiştir. Bu sebeple Maraş'ta görevli Amerikalı misyonerlerden birinin refakatinde sorgulanmıştır. Ermenice olanlarda zararlı bir şey görülmemiş, İngilizce evraklar okunmak amacıyla başka bir merkeze gönderilmiştir. Kendisinin Elbistan'a gitmesi ise engellenmiştir. O

İsyanları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, XLIII (2012), s. 165-194; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2008.

24 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 59/47, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899.

25 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

26 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

da Maraş'ta Ohannes Karagünyan'dan satın aldığı evi ibadethane haline getirip vaaz ve ayinlere başlamıştır. Tekrar sorguya alınan Şişmanyan ifadesinde “Cemiyet-i Şakirdân-ı İsa” [Disciple of Christ] namındaki bir mezhebin ibadet ve vaazlarını sürdürdüğünü söylemiştir. Ancak izinsiz olarak böyle bir evin mabet yapılması emir ve usule aykırı olduğundan bundan men edilmiştir²⁷. Evraklarının incelenmesi sürecinde altı hafta kendi evinde hapis tutulmuş, fakat Amerika sefreti maslahatgüzarlığı buna tepki göstererek resmî makamlara gönderdiği bir takrirle olaya müdahale etmiştir. Bunun üzerine Sadaret Dairesi, Şişmanyan'ın “Amerika tebaasından olup istenildiği vakit sefreti vasıtasıyla elde edileceğinden” dolayı tevkif edilmeyip hemen tahliyesini Maraş vilayetine telgrafla bildirmiştir²⁸.

Şişmanyan'ın birtakım zararlı haberleşmelerde bulunduğu kayıtlı olduğu (Halep'ten gönderilen) kopya defterin mütalaası neticesinde onun “bu cüretinin Memâlik-i Osmaniye'den tardımı [sürülmesini] mucip olup olmayacağı” tartışmaya açılmıştır. Bu mütalaa *memleket dışına çıkartılma* kararıyla sonuçlanmıştır. Ancak Amerika sefretininin 1830 Muahedesi'nin dördüncü maddesine istinaden Amerikalıların “mevâd-dı cezâiyede sefaret ve konsolosları marifetiyle muhâkeme ve te'dib olunacaklarını iddia ve ısrar etmekte bulunmasına” binaen arada kalan yetkililer onların bu konuda ikna edilemeyeceğini peşinen dile getirmişlerdir. Bundan dolayı Şişmanyan'ın bir daha bu tarz hareketlerde bulunmayacağına dair sefaretten teminat istenmesi yoluna gidilmiştir²⁹. Şu halde Şişmanyan, Osmanlı makamları nezdinde memleket dışına çıkartılmayı hak edecek kadar ciddi bir suç işlemiştir. Lakin mezkûr antlaşmayı kendince yorumlayan ABD'nin arka çıkması yüzünden resmî merciler gereğini yapmaya yeltenememektedir.

Bahsedilen muahede Osmanlı Devleti ile ABD arasında imzalanan 1830 Ticaret ve *Seyrüsefayın Antlaşması*'dır. Türkçe orijinal metinde yer alan *dördüncü maddedeki* hükme göre Amerikan vatandaşlarının suç işlemesi halinde yargılama Türk makamları tarafından gerçekleştirilecek, orada verilen cezaların infazı ise Amerikan elçisi ya da konsolosları tarafından yerine getirilecekti³⁰. Oysa antlaşmanın *İngilizce metninde bazı değişiklikler yapıldığı pek çok araştırmada ortaya konmuş tartışmasız bir gerçektir.*

27 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 348/13, 6 Eylül 1892.

28 BOA, HR.TH, 124/76, 23 Ekim 1892.

29 BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞÖ), 6/3, 29 Kanunuevvel 1308/10 Ocak 1893.

30 İsmail Köse, “Amerikan Arşiv Belgelerinde Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması 1830 Tarihli Ticaret ve Seyrüsefayın Antlaşması”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, XCVII/CXCIII (2011), s. 181.

Dördüncü madde de bunlardan birisidir. Oradaki ifadeye göre suç işleyen Amerikan tebaası mahalli otoriteler tarafından tevkif edilemez ve hapse atılamazlar; ancak Amerikan elçisi veya konsolosu tarafından muhakeme edilebilir ve suçlarına göre cezalandırılabilirlerdi³¹. Aynı şekilde bir anlaşmazlık durumunda da taraflar Amerikan konsolosluğu veya temsilciliğinin tercümanı hazır bulunmadan dinlenemez yahut sorgulanamazdı³².

Bu konuyu ayrıntılı olarak incelemiş olan Orhan F. Köprülü 1857’de Amerikan Başkonsolosu John. P. Brown’ın iki metin arasında farklılıklar olduğunu söylemesine rağmen bu ikiliğin 1868’e kadar ciddi bir ihtilafa yol açmadığını belirtmektedir. 1868’de Osmanlı hükümeti iki Amerikalıyı kendi kanunlarına göre suç işledikleri töhmetiyle yakalayıp hapsedmiş, buna karşılık Amerikan elçisi dördüncü maddeyi ileri sürerek Osmanlı hükümetinin böyle bir şeye hakkı olmadığını iddia etmişti. Hariciye Nazırı ise antlaşmanın Türkçe metninde “tevkif edilemezler” ibaresinin bulunmadığını ileri sürerek vaktiyle Komodor David Porter’in kabul edip imzaladığı bir nevi zeyilde tereddüt halinde “Türkçe metin esastır” denilmesi iddiasını mesnet olarak göstermiştir. Amerika dışişleri bakanı meseleyi kendi uzmanlarına inceletirdiğinde hatanın İngilizce metinde olduğu görülmüştür. ABD Başkanı da “Senatoya” havale ederek oradan bir cevap istediye de herhangi bir netice çıkmamıştır. Buna rağmen aradan geçen yıllarda iki devlet arasında bu husus münakaşa konusu olarak kalacak, ABD İngilizce tercümenin yanlış olduğunu kabul etmekle birlikte zımnen de olsa dördüncü maddenin manasının bir tutuklamaya müsait olmadığı, o bakımdan Osmanlı resmî makamlarının bir Amerikan vatandaşını tevkif edemeyeceği görüşünde ısrar edecekti³³.

Her ne kadar araştırmacı İsmail Köse bu karışıklığın “kasti ya da bilgi eksikliğinden kaynaklanan tercüme hatalarından dolayı” meydana geldiğini belirttikten sonra böyle bir yargılamamın hakkaniyete uygun ve tarafsız olmasının imkânsızlığını, sömürge olmayan hiçbir egemen ülkenin böyle bir maddeyi kabul etmesinin beklenemeyeceğini ileri sürse de Şişmanyan hadisesinde ABD’nin yaklaşımı onların hâlâ geri adım atmadıklarını göstermektedir. Öyle ki Osmanlı makamları bunu bildikleri için suç işlediğine hükmettikleri bir ABD vatandaşını memleketten çıkartmayı değil, onların suyuna gitmeyi tercih etmişlerdir.

31 Orhan F. Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Bellekten*, C LI/S. 200, Ankara 1987, s. 937.

32 Köse, agm., s. 181.

33 Köprülü, agm., s. 937-938.

Şişmanyan bu çalkantılı ve belirsiz ortamdan istifadeyle gezilerine devam etmiştir. 1897 öncesinde İzmir, Adana, Urfa-Birecik, Zara, Sivas, Erzurum, Bitlis, Adana, Tarsus, Merzifon ve daha birçok yeri ziyaret ettiğini söyleyen McLean'a göre bu gezilerinin amacı, yazdığı dinî risaleleri okuyan kimselerin daha kapsamlı bilgi edinmek adına onu davet etmeleriydi³⁴. Oysa devlet yetkilileri bu gezileri çok farklı değerlendiriyordu. Zira o tarihlerde Anadolu'nun pek çok şehrinde art arda Ermeni isyanları patlak vermekteydi ve Şişmanyan her ne hikmetse bunları dikkate almayarak ziyaretlerinden geri durmuyordu. Hatta ısrarla bu gezileri sürdürüyor, aynı yöreye birkaç defa gittiği oluyordu. Bu pervasızlığı elbette bir güvenlik problemiydi.

Mayıs 1899'da Diyarbakır'da bulunan³⁵ Şişmanyan'ın gezileri 1902'de alabildiğine yoğunlaşmıştı. Sivas Valisi Reşid Akif Paşa'nın Dâhiliye'ye gönderdiği bir telgrafnamede onun Sivas Amerikan Mektebi'ni teftiş için şehre geldiği bilgisi yer almaktadır. Ayrıca buraya gelmeden evvel *Galata gümrük salonuna götürdüğü gümrük eşya meyânında Ermenice ve İngilizce beş adet muzır kitap zuhur ederek müsadere olunmasından dolayı* Zaptiye Nezareti ihtiyaten ve gizli olarak ahvalinin gözetim altında bulundurulmasını istediğinden Şişmanyan hiçbir vakit ve hiçbir surette serbest bırakılmamış, bilakis Sivas'ta bulunduğu müddetçe istenilenden daha ziyade gözetim altında tutulmuştur. Buna mukabil herhangi bir fena hareketine yahut fesat çıkardığına şahit olunmamıştır.

Diğer yandan Vali Paşa onun başka bir yere gitmesine izin verilmemesi yönünde elde hiçbir mesnet bulunmadığından, bir vesileyle Şişmanyan'ın Harput'a ve Diyarbakır'a gideceğini söylemesine binaen kendi kudretince ciddi tedbirler almıştır. Mesela, öncelikle Şişmanyan'ın istediği buyrulunun verilmesine yanaşılmamıştır. İkinci olarak, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine hitaben “usûlen ve gayet âdi bir yazı” yazılarak, “oradan hareketini müteakip bu babda yazılan o kağıdın hükmü olmadığı ve [Kumkapı Hadisesi] fesatçılarından biri olması hasebiyle Sivas'ta olağanüstü bir titizlikle gözetim altında tutulduğu, bu yüzden her nereye uğrarsa açık ve gizli olarak teftişin elden bırakılmaması gerektiği” belirtilmiştir. Paşa bununla da yetinmeyerek Sivas vilayeti dahilinde uğrayabileceği kazaların kaymakamlarına birer yazı göndermiştir. Son olarak, tekrar Sivas'a geldiği takdir-

34 McLean, *age.*, s. 336-337.

35 BOA, Y.PRK.BŞK, 59/47, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899.

de “her türlü tahkikat icrasıyla harekât-ı mefsetet-kârânesine meydan verilmeyeceğini” taahhüt etmiştir³⁶.

Mamuratülaziz valisi Faik Bey’den gelen telgrafta da “Sivaslı Jorj Şişmanyen nam şahsın Diyarbakır’a gitmek üzere” oradan geçtiği ve Lice yolunda olduğu bildirilmiştir³⁷. Bundan üç gün sonrasının tarihini taşıyan ve Diyarbakır vilayetinden Bâb-ı Âli’ye gönderilen bir diğer şifreli telgrafta “Vaiz Jorj Şişmanyen’in üslub-ı munasipler” geri gönderilmesi hakkında Hani müdürlüğüne gelen bir emir konu edilmiştir. Buna göre yirmi beş sene evvel İstanbul’a yerleşmiş olsa da o vakitten beri hem orada hem de İzmir, Sivas, Halep ve Diyarbakır vilayetlerinde Protestanlara vaaz etmiş olan Şişmanyen Hani’ye üç sene önce de gelmiştir. Bu yıl yine oradaki Protestan cemaatine vaazla meşguldür. Elinde tâbiyetini gösteren bir pasaport ile Dersaadet’te kendi namına aldığı, fakat Protestan cemaatine ait olan bazı emlakın Bâb-ı Âli’ce onaylı kayıtlarını yetkililere sunmuştur. Bir iki gün sonra Hani’den ayrılacaktır³⁸.

Şişmanyen’in bu sorgulamadan sonra Diyarbakır’da fazla kalmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Vali Faik Bey şifreli telgrafında “Vaiz Jorj Şişmanyen’in Mamuratülaziz tarikiyle Sivas’a azimet eylediğini ve orada da hâl ve harekâtının taht-ı tarassutta bulundurulmasının vilayete yazıldığını³⁹” bildirmiştir.

Şişmanyen başına gelenleri Amerika sefaretine haber verip yardım istemiştir. Yol aldığı İngilizce telgrafta, dört gün evvel [Hani’de] İncil’i telkin ettiği sırada meçhul bir sebepten ötürü vali tarafından [Diyarbakır’a] çağrıldığını söylemiştir. İşini bitirip Sivas’a dönmesi için Amerikalılardan yolunun açılmasını istirham etmiş, Fransa konsolosu vasıtasıyla adresine ulaşabileceklerini eklemiştir⁴⁰. Bu gelişmeler Amerika sefaretini cephesinde büyük bir tepkiye sebep olmuştur. Hariciye Nezaret-i’ne gönderdikleri 10 Ağustos 1902 tarihli tahrir-i şifahide hem olayın ayrıntıları hem de gelişmelerle ilgili devletten talep ve beklentileri yer almaktadır:

“Anadolu-i şahânedede misyonerlik vazifesini ifâ etmekte bulunan Amerika tebaasından doktor Şişmanyen geçen ay dâire-i memûriyeti dahilindeki mevâki-i muhtelifeyi dolaşmakta bulunduğu esnada Hani’de memurîn-i zabita tarafından tevkîf ve suret-i hod-serânedede [akıllarına estiği gibi]

36 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

37 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

38 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

39 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

40 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

Diyarbakır'a sevk ve i'zam olunarak mahal-li mezkûrda birkaç gün mevkûf tutulmuş ve birkaç gün ikmâl-i vazife zımında Hani'ye avdetten men edildikten bilahare Sivas'ta vâki hanesine avdete mecbur olmuş olduğunu sefarete iş'ar eylemiştir⁴¹.”

Buradaki “daire-i memuriyet” elbette ABD'li misyonerlerin veya doğrudan sefaletin ona verdiği bir görevdir. Belgenin devamında sefarettekiler, Şişmanyan'ın elinde Amerikan pasaportu ve bir tezkere ile Halep ve Diyarbakır valilerine hitaben yazılmış tavsiye-nameler bulunduğunu da belirttikten sonra Hariciye Nezareti'nden isteklerini şöyle sıralamışlardır: 1. Memurlar Şişmanyan'dan özür dilemelidirler. 2. Bundan böyle engellenmeden serbestçe seyahatine devam edebilmesi için bir buyruldu verilmelidir. 3. Bu işlemler için gerekli evrak ilgililere hızlıca ulaştırılmalıdır.

Bu arada bizzat Zaptiye Nazırının imzasıyla Dahiliye'ye gönderilen bir yazıda Şişmanyan'ın, American Board misyonerlerinin merkezi olan Bible House tarafından Sivas'ta bulunan Protestan mektebinin nezaretine tayin edilmiş olduğu, bu yüzden iki seneden beri Sivas'a gidip geldiği açıklaması yapılmıştır. Yakın bir geçmişte yine zevcesi ve kızıyla birlikte Dersaadet'e gelerek hanesine yerleştiği anlaşılmışsa da Amerika tâbiyetli, Amerikan pasaportlu ve Kumkapı'daki mektebi Maarif Nezareti'nden ruhsat almış olan Protestan vaizi Şişmanyan, Sivas'taki mektebe de ailesiyle birlikte gidip gelmekteydi. Bu cihetlerden ötürü onlara engel olunması pek de maslahata muvafık değildi⁴². Buraya kadar hep sefaretle teması olan Şişmanyan'ın, bu yazışmalarla, Bible House kanalıyla Sivas'taki Amerikan okulunun teftişi görevi verilmesi bağlamında American Board misyoneriyle de irtibatla olduğu kesinlik kazanmaktadır. Zayıf bir ihtimal de olsa bu durum iki misyonerlik cemiyeti arasındaki buzların eridiği anlamına gelebilir⁴³.

41 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

42 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

43 Cemiyet üyelerinden Charles L. Loos 1887'de İstanbul'dan gönderdiği raporunda, American Board misyonerleriyle aralarındaki fikir ayrılıklarını ve çatışmaları net ifadelerle dile getirmektedir. Ona göre Türkiye'de çalışan Cemaatçi (Congregational) ABCFM misyonerleri, Disciple of Christ Cemiyeti mensubu meslektaşlarının, kendi faaliyet bölgelerini ve Cemaatçi kilise doktrinlerini benimsettikleri Ermenileri gasp ettiklerini düşünüyorlardı. İlaveten o Ermenilere, Disciple'in vaftizle ilgili uygulamalarını saldırganca öğrettikleri ve onları suyla vaftiz ettikleri için şiddetle eleştiriyorlardı. Oysa ABCFM misyonerleri de tıpkı Katolikler gibi hoşgörüsüz (untolerated) davranıyor, başkalarının kendi inançlarını öğretme ve insanları kendi mezheplerine çevirme haklarını inkar ediyorlardı. *The Stone-Campbell Movement*, s. 118.

Seyahatlerinde herhangi bir engellemeyle karşılaşmayacağı garantisini alan Şişmanyan çok geçmeden gezilerine kaldığı yerden devam etmiştir. Bununla birlikte kuşkusuz yerel idareciler onu takip etmeyi bırakmış değildir. Nitekim Sivas vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Şişmanyan'ı gizlice gözetleyecekleri; ancak onun ne sıfatla tanınacağı ve Protestanların kilisesinde yine konuşma yaparsa ne yolda muamele edileceği sorulmuştur. Dahiliye'nin verdiği cevap, *muzırr-ı nutuk irâd eylediği takdirde hakkında kanun dairesinde muamele ifâsı ve olababda tebliğ olunan irade-i seniyye-i hazret-i padişâhînin icâb-ı âliyesine tefvik hareket olunması* şeklinde olmuştur⁴⁴.

Nihayet Şişmanyan 21 Haziran 1903 akşamı Lloyd kumpanyasının *Emelya* adlı vapuruyla İstanbul'dan ayrılmıştır. Elinde 25 Ağustos 1902'de Sivas'tan alınmış olan ve vaktiyle bununla pek çok Anadolu şehrini dolaştığını gösteren bir mürûr tezkeresi bulunbaktadır⁴⁵. Eylül 1903'te İzmir'e gitmek için istediği mürûr tezkeresi talebi geri çevrilmiştir. Ancak her defasında olduğu gibi bunda da Amerika sefaretine ona sahip çıkmış ve gerekli diplomatik yazışmaları yapmıştır. Hariciye'ye yolladıkları bir takrirden Şişmanyan'ın Amerika tâbiyetine geçişinin hükümet tarafından tasdik edilmiş olduğu, bu türden engellemeleri gerektirecek herhangi bir yanlış hareketi de bulunmadığından iki ülke arasındaki mevcut antlaşmaların hükümlerinden yararlanmasına izin verilmesi, şayet zararlı bir hareketi görüldüyse bunun da kendilerine bildirilmesi gerektiği vurgulanmıştır⁴⁶.

Resmî makamlar izin vermeye yanaşmamış olacak ki sefaret 14 Mart 1904'te yeniden bir takrir göndermiştir. Onlara göre yol tezkeresinin verilmesinden kaçınılmasında ileri sürülen sebepler “müphem ve kuvvetsiz” olduğundan kesin bir delil değildir. Çünkü Şişmanyan Kumkapı vak'asıyla alakası olmadığını bizzat beyan etmiştir. Öte yandan sefaret, bir defasında Şişmanyan'ın Diyarbakır'ın Hani nahiyesini ziyaretini oradaki isyanlar sebebiyle uygun bir vakte kadar ertelemesini istediklerini, Osmanlı makamlarının ise bu isteği, “onun muhâlif-i nizâm bazı harekâta cüret eylediği” ve sefaretin de bunu onayladığı şeklinde yorumlamasını kabul edilemez bulmuştur⁴⁷.

44 BOA, Y.MTV, 238/75, 13 Şevval 1320/13 Ocak 1903.

45 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

46 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

47 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

Zaptiye Nezareti ise onu bahsi geçen hadiseye katılmış olduğunu, *Jorj Şişmanyân namında bir Ermeni'nin vaktiyle Kumkapı Hadisesi müfritlerinden olduğu mevsûken ihbar edildiği*⁴⁸ bilgisini vererek delillendirmiştir. Her şeyden önemlisi, Şişmanyân'ın vaaz ve nasihat bahanesiyle Memâlik-i Şahane dâhilinde fesat çıkarıcı telkinlerde bulunmasına meydan verilmemesi bizzat Padişahın emriyle olduğudur⁴⁹.

Neticede bu isnatlar için gereken malumatın toplanması adına bir kavas muhafazasında tutularak İzmir'e gidişinin iki ay kadar ertelenmesi kararlaştırılmış, bu karar doğrultusunda ilgili konsolosa Hariciye Nezareti tarafından bilgi verilmiştir (6 Mayıs 1904). Bütün bu gelişmeleri Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa Dâhiliye'ye bildirmiştir⁵⁰.

İstanbul'daki “Telgraf” ve “Pusula” Sorgulamaları

Kevork Şişmanyân'ın polis sorgusuna çağırılması yalnızca seyahatleri esnasında-kilerle sınırlı değildir. İstanbul'da iki önemli sorgusu daha vardır ki, bunlar onun farklı icraatlarını ortaya koyacak, resmî makamların yaklaşım ve ithamlarını haklı çıkartacak mahiyettedir.

Bunlardan ilki 1893 yılında vuku bulmuştur. Maraş'a gerçekleştirdiği ziyaretinin ardından İstanbul'a dönen Şişmanyân kısa bir süre sonra sorguya alınmıştır. Sebebi, “Dersaadet'te Musalla'da Şişmanyân'dan Maraş'taki Şişmanyân'a” çekilen telgraftaki bir ibarenin yetkililerde şüphe uyandırmasıdır. Bundaki amacın ne olduğu araştırılırken mesele Halep vilayetine de sorulmuştur. Oradan gelen 18 Mart 1893 tarihli cevapta Şişmanyân denilen kişinin “şu an Musalla caddesinde 30 numaralı Şakirdân-ı İsa kilisesinde bulunduğu” söylenmiştir. Buna binaen sorguya çağırılan Şişmanyân'a Amerika tebaasından olduğu için sefaretin bir tercümanı da eşlik etmiştir. Verdiği ifadede kendisinin bir misyoner olduğunu, ailesini Dersaadet'te bırakıp Maraş'a gittiği sırada zevcesinden birçok telgraf aldığını, zikrolunan ibarenin o sırada ne için yazılmış olduğunu hatırlayamadığını, hatırında kalsa bile ailesinin yazmış olduğu bir şeyi anlamamış olabileceğini söylemiştir. Bu esnada yanındaki tercüman da boş durmamış, “amîk [derin] suale ve cevaba lüzum olmayıp çekilen telgraf Türkçe yazılmış olduğundan ne denilmek istendiğinin anlaşılacağı cihetle Şişmanyân'ın tekrar izaha mecburiyeti yoktur” diyerek sorguya müdahale etmiştir. İstanbul Polis Müdüriyeti ise buna tepki göstererek “tercümanın beraber

48 BOA, Y.PRK.BŞK, 59/47, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899.

49 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

50 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

bulunması usulü yalnız istima'dan [dinlemek] ibaret olmak lazım geleceği, tercümanların işe müdahale etmemeleri” yönünde yetkilileri uyarmıştır⁵¹.

Üç sene sonraki diğer sorgusunun konusu ise evine gelen Ermeni kadınlara verdiği pusulalardır. Alınan istihbarata göre o kadınlardan biri, İncirdibi'nde sakin Ermeni cemaatinden Madam Akabi'dir. Bu hanım polise verdiği ifadede, “güya kendilerinin katl ve itlaf edileceklerinden Varna'ya gitmek üzere Sirkeci'de tayin edemediği bir mahalle gideceğini⁵²” söylemiştir.

Pusula dağıtımındaki gayeyi öğrenmek için İstanbul Polis Müdürlüğü'ne çağrılan Şişmanyan, Ermeni erkek ve kadın muhacirlerden kendisine müracaat eden sekiz kişinin “erbâb-ı mürüvvet” tarafından yardım görmelerini sağlamak amacıyla merhametinden dolayı onlara birer pusula vererek yönlendirdiği açıklamasını yapmıştır. Kendi imzasını taşıyan pusulalarda “fukara hizmet aramaktadır, eğer kabul olunur ise şâyestedir⁵³” ibaresi yazılıdır. Ancak yetkililer bu hareketleri ve beyanatu “gayr-ı caiz” bulmuşlar, kınanması ve tembihlenmesi yolunda Amerika sefaretine gerekli tebligatın yapılmasını Hariciye Nezaretî'nden talep etmişlerdir⁵⁴. Yetkililer haksız görünmemektedirler. Zira o dönemde bazı kimselerin Ermenilerin eline pusula vererek Varna'ya göndermeleri vaka-yı âdiyeden gibidir. Bu bağlamda pusulayla Ermenileri o şehre gönderen kişilerden biri de ileride Şişmanyan Mektebi'ni devralacak olan İngiliz misyoner Ann Mary Burgess'tir:

“Kumkapı civarında İncirdibi nam mahalde sâkin İngiltere tebaasından doktor Ruberşan'ın muayenehanesine müracaat eden bazı nisvâna [kadınlara] birer kart verilmekte olduğu ve mezkûr kartı hâmil bulunarak İngiltere sefarethesine müracaat etmekte oldukları haber alınarak icra kılınan tahkikatta Musalla'da sâkine Ermeni nisvânından Tensüf nam kadına da bu kartlardan bir adet verilmiş olduğu anlaşılmış ve bi't-tercüme 'A[nna] M[ary] Borcis' imzasıyla Tomson'a hitaben muharrir 'bu adam ile iki çocuğunun Varna için paraları vardır' ibaresini hâvi olduğu görülmüş idüğüne ve saireye dair Zaptiye Nezaret-i celilesinden alınan tezkire ile Tesri'-i Muâmelât Komisyonu'na ifadesiyle leffen takdim kılınmış olduğundan ol babda⁵⁵.”

51 BOA, HR.TH, 130/22, 8 Zilkade 1310/24 Mayıs 1893.

52 BOA, DH.TMIK.M, 15/56, 14 Rebiülahir 1314/22 Eylül 1896; DH.TMIK.M, 15/56, 14 Rebiülahir 1314/22 Eylül 1896.

53 BOA, DH.TMIK.M, 17/44, 27 Rebiülahir 1314/5 Ekim 1896.

54 BOA, HR.TH, 182/109, 27 Rebiülahir 1314/5 Ekim 1896.

55 BOA, DH.TMIK.M, 14/74, 9 Rebiülahir 1314/17 Eylül 1896.

Yetkililer sadece tahkikatla sınırlı kalmamış, meseleye dair İngiltere sefaretinden de açıklama istemişlerdir. Baş tercümandan gelen izahatta, sefarete bu yolda müracaat vaki olmadığı, Tomson'a hitaben yazılı kartların verildiği kimselerin yardıma muhtaç oldukları, Dr. Ruberşan'ın onlara bir miktar akçe verilmesi maksadıyla bunları dağıttığı söylenmiştir⁵⁶.

Yapılan soruşturmaların bundan sonraki safhası belli olmamakla birlikte kesin olan bir husus vardır ki o da Şişmanyan, Miss Burgess ve Dr. Ruberşan gibi ecnebi tâbiyetli ve nüfuzlu kimselerin Varna'ya gidenlere aracılık yapmış olduklarıdır. Bu ise onların pekâlâ oradaki Ermeni komitelerine adam kazandırma faaliyeti olarak görülebilir⁵⁷.

Belgelerin buraya kadar söylediklerine göre Kevork Şişmanyan farklı rolleriyle temayüz eden, salt bir misyoner ve mektep müdürü kimliğini aşan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim mektebinin hukuki işlemleri ve problemleri çerçevesinde başka yönleri de ortaya çıkacaktır.

2. Kumkapı Şişmanyan Mektebi

Şeyh Ferhad mahallesi Musalla sokağında Hıristiyan haneleri arasında yer alan 30 numaralı hanede bulunan ve “Şişmanyan namıyla ma'ruf Amerika mektebi” diye kayıtlara geçen bu mektep 1880 yılında tesis edilmiştir. Kurucusu ve müdürü Amerika tebaasından Corc Şişmanyan'dır. Maarif Nezareti'nden alınmış 11 Aralık 1313 (23 Aralık 1897) tarihli bir ruhsatnameye sahiptir. Aslı hane olan bu mekân “Amerika'da misyoner şirketi” tarafından Şişmanyan'dan satın alınarak mektep haline getirilmiştir⁵⁸. Altı yıllık bir iptü dai mektep programı vardır ve gündüzcü öğrencilere hitap etmektedir⁵⁹. (Bk. Ek-1)

1902 tarihli bir belgede Şişmanyan'ın yirmi sene evvel İstanbul'a yerleşerek Kumkapı civarında bir hane satın aldığı, ruhsatsız olarak orada mektep açtığı, cins ve mezhep farkı gözetmeksizin 5-18 yaş arasındaki çocuk ve gençleri verebildikleri

56 BOA, DH.TMİK.M, 21/45, 27 Cemaziyelevvel 1314/3 Kasım 1896.

57 Ermenilerin Varna'daki komitacılık faaliyetleri için bk. Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014; Mithat Aydın, “Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/XXX (2015), s. 5-52.

58 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 475/109, 6 Cemaziyelevvel 1322/19 Temmuz 1904.

59 BOA, Babiali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

haftalık ücret mukabilinde okuttuğu bildirilmektedir. Mektebin masrafları öğrenci ödeneklerini aştığı zamanlarda bu açık, “Amerika’da müteşekkil bir şirketin emrine binaen Bible House tarafından verilen akçe ile” kapatılmaktadır⁶⁰. Şişmanyan’ın bağlı olduğu misyonerlik teşkilatı 1888 yılında Andrew ile Mae Chapman adlı iki misyonerini ona asistanlık yapmaları için İstanbul’a göndermiştir⁶¹.

Ruhsat Alma Süreci ve ABD Sefareti ile Yaşanan Kriz

Şişmanyan Mektebi’nin tesisi ile ruhsat alınma tarihi arasında on yedi yıllık uzun bir zaman dilimi vardır. Kurumun teftişi ve ruhsat süreciyle ilgili en erken kayıt 18 Kasım 1890 tarihini taşımaktadır. Bu tarih bize Kumkapı Hadisesi’nin üstünden üç buçuk ay gibi kısa bir sürenin geçmiş olduğunu hatırlatmaktadır. Bâb-ı Âli Dâhiliye Dairesi’nden Maarif Nezareti’ne gönderilen ve bir tahkikat sonucunun yer aldığı bu kayıta Eğinli Kevork Şişmanyan’ın Kumkapı civarında mutasarrıf olduğu hanelerden birini Ermeni, Rum ve diğer mezhep mensubu kız ve erkek çocuklar için mektep olarak kullandığı, hâlihazırda orada yaklaşık 45 çocuğa para almadan hesap, coğrafya ve İngilizce öğretildiği bildirilmektedir. Masraflar için Amerika’daki bir cemiyet senelik 100 lira göndermektedir. Ayrıca Şişmanyan, Pazar günleri aynı evde ayinler icra etmektedir. Müfettişler mektebin ders programları, ders cetvelleri ile talebe ve muallimlerin durumu hakkında tetkikat yapmak istemişler, ama Şişmanyan buna muvafakat etmeyerek mensup olduğu sefarete müracaat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Oysa yetkililere göre mektebin bekası, usulünce gidip ruhsat alınmasına bağlıdır ve mektep müdürünün Maarif Nezareti’ne başvurması gerekmektedir. Aksi takdirde kapatılması lazım gelecektir. Zaptiye Nezareti de zaten “ruhsatsız mektep küşâdı caiz olamayacağı” gerekçesiyle durumun icâbına bakılmasını ve neticenin Amerika sefaretine bildirilmesini istemiştir⁶².

60 BOA, DH.TMIK.M, 125/56, 12 Rebiülevvel 1320/19 Haziran 1902.

61 *The Stone-Campbell Movement*, s. 118.

62 BOA, HR.TH, 104/5, 18 Kasım 1890; DH.MKT, 1782/66, 5 Rebiülâhır 1308/18 Kasım 1890. Resmî makamlar aynı tarihlerde Gedikpaşa’daki American Board uhdesinde faaliyet gösteren bir başka mektebe de ilk defa müfettiş göndermişlerdir. Şöyle ki, Zaptiye Nezareti’ne gelen bir istihbarata göre dava vekillerinden Cebraîl Grigor Efendi’nin Kumkapı civarında İbrahim Paşa mahallesinde bulunan evine geceleri Ermeni gençleri toplanarak İngiliz kızlarından İngilizce dersi okumaktadırlar. Evi Protestanlar kiralamıştır ve isteyenlere ders vermektedirler. Ayrıca org çalarak ayin icra etmekte, perşembe ve pazar günleri toplantı yapmaktadırlar. Nezaret yetkilileri durumu inceledikten sonra “ruhsatsız ibadethane küşâdı caiz olamayacağı” gerekçesiyle durumu Adliye Nezareti’ne bildirmişlerdir. BOA, DH.MKT, 1782/66, 5 Rebiülâhır 1308/10 Kasım 1890; DH.MKT, 1790/147, 27 Rebiülâhır 1308/10 Aralık 1890.

Şişmanyân resmî makamların uyarısına rağmen mektebi için ruhsat başvurusunda bulunmamıştır. Bunun sebebi bilinmemektedir. Ancak bu yetmiyormuş gibi kendi ikamet ettiği evinde bir mektep daha açmak istemiş, 1893 yılında orası için ruhsat talebinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği bir zaptiye tahkikatı istemiştir. Yapılan tahkikata göre Şişmanyân, kız ve erkek 50-60 Hıristiyan çocuğunu kendi hanesinde toplayarak okutmak bahanesiyle onların mezheplerini değiştirmektedir ve hanesinin bir odasını da kilise haline getirmiştir. Tahkikat sırasında mahalle sakinlerinin aleyhte ihbarları da vuku bulmuştur. Bu durumda onun istediği yeni mektebin açılmayacağı, açılırsa zararlı olacağı; kilise odasının da katiyen şikâyetlere ve sıkıntılara sebebiyet vereceği Müfettişliğe bildirilmiştir⁶³.

Hariciye Nezareti verilen kararlar ilgili olarak sefarete, Amerika tebaasından Rahip Kevork Şişmanyân'ın idaresi altında bulunan mektep ile yine kendisinin, ailesinin ve dostlarının ayin icra etmelerine mahsus olarak mektebin içinde mabet haline getirdiği odaya dair Mart 1893 tarihli bir müzekkere yollamıştır. Sefaret duruma itiraz için 4 Nisan 1893 tarihinde Hariciye Nezareti'ne uzun bir takrir-i şifahi göndererek bahse konu olan mektebin on üç seneden beri tam bir başarıyla vazifesini yerine getirdiğini belirtmiştir. Takrire göre mektep, ilk beş sene boyunca bugün bulunduğu yerin yakınlarında kiralık bir evde faaliyet göstermiş, son sekiz sene zarfında ise “sosyete de la misyon ...” adlı şirkete ait bir hanede ikamet etmiştir. Şirkete ait olan evin bitişiğindeki ev ve arsa Şişmanyân'a aittir. Ayin icra ettiği yer de o evdir. Bugün [şirkete ait evde] 60 kız ve erkek öğrenci okumaktadır. Mektebi uhdesinde bulunduran “sosyete de la misyon...” şirketi “terbiye-i ahlak ve tahsil-i maâriften mahrum olan” fakir aile çocuklarını bu imtiyazdan yararlandırmak amacındadır. Bunun için senede 150 lira sarf etmektedir. Mektep İstanbul cihtindedir ve idaresiyle alakalı fikir edinmek için aniden ziyarete gelecek memurlara her saat açıktır. Sefaret, bu kadar seneden beri mevcut olduğu halde bu ana değin hükümetçe şikâyete sebebiyet vermemiş olan bu mektebin devamında şimdi birtakım mahzurlar var olduğunun düşünüldüğünü haber almıştır. Oysa Rahip Şişmanyân vaktiyle Maarif Nezareti'ne müracaat etmiş, mekteplere yönelik kanunun [Mekâtib-i Hususiye Nizamnamesi] 129. maddesi hükümlerine uygun olarak programını, ders kitaplarını ve muallimlerinin şهادetnamelerini ibraz etmiştir.

63 BOA, Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD), 2611/8, 11 Şaban 1310/28 Şubat 1893. Aynı konudan bahseden diğer bir belge için bk. DH.MKT, 2045/88, 6 Ramazan 1310/24 Mart 1893.

Dolayısıyla bu maddede açıklanan sınırların dışına çıkmadıkça Rahip Şişmanyan mektebini idareye devamda serbest ve muhtardır⁶⁴.

Belgeye göre mektep olarak kullanılan Şişmanyan hanesi 1885'te adı geçen misyoner şirketi tarafından satın alınmıştır⁶⁵. İlginç bir tesadüftür ki, Şişmanyan'ın Osmanlı makamlarınca tâbiyetinin onaylanması da aynı yıl gerçekleşmiştir. O halde bir ecnebi, Osmanlı topraklarında edindiği mülkünü bir başka ecnebiye satmış olmaktadır ve hukuken bir sıkıntı çıkarmış görünmemektedir.

Düz bir mantukla bakıldığında sefaretin yukarıdaki savunması haklı gerekçelerle örülmüş gibidir. Fakat dikkatlice incelendiğinde bazı hususların üstünün örtüldüğü, hatta bazılarının ters yüz edildiği anlaşılacaktır. Öncelikle Şişmanyan'ın yalnızca fakir Hıristiyan çocuklarını sokaklarda heder olmaktan kurtarıp yetiştirme çabasından ziyade onların mezheplerini değiştirmesi ve bunun etrafa verdiği rahatsızlık hiç dile getirilmemiştir. Öğrenci sayısının artmasıyla mevcut mektebin yanı başındaki şahsi ikametgâhının mektebe dönüştürülmesine ruhsat verilmesiyle mevcut kilise odasının da onaylanmış olacağı, oysa bunun nizama aykırı olduğu; mektebi finanse eden hayır cemiyetinin mevcut mektep binasının sahibi olduğu söylenmesine rağmen mektebin ruhsatının neden ortaya çıkmadığı ve 129. madde hükümleri çerçevesinde yetersiz olduğu anlaşılan bilgi, belge ve şartların toparlanıp yeniden sunulmasına yönelik çabalar da yine değinilmeyen konulardandır. Şişmanyan'ın müfettişlere Amerikan sefaretini adres göstermesine karşılık sefaretin "okul memurlara her saat açıktır" beyanı da çelişkilidir.

Takrir-i şifahinin devamında sefaret mabet meselesini kendi görüşleri doğrultusunda halletmiştir. Onlara göre *Şişmanyan kendi hanesi dahilinde bulunup Protestan mezhebine mensup ve Amerika tebaası sıfatıyla 'haricâne memleket' imtiyâzâtından en vâsi surette müstefittir. Binaenaleyh tensip edeceği surette icra-yı ayin etmekte ve vezâif-i diniyyesini ifada ahıbbâsının kendisine iltihak eylemelerine müsaade eylemekte muhtardır.*

64 BOA, BEO, 194/14548, 20 Şevval 1310/7 Mayıs 1893. Bu belgenin Hariciye memurları tarafından yapılan çevirisi için bk. Hariciye Nezareti İdare (HR.ID), 2030/41, 17 Ramazan 1310/4 Nisan 1893.

65 Başka arşiv belgelerinde bu satış işlemini teyit eden ifadeler şöyledir: "İşbu mektep, hane olduğu halde Hıristiyan misyoner şirketi tarafından Şişmanyan'dan bi'l-iştira' mektep itihaz olunmuştur." BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF), 4/66, 27 Zilhicce 1320/22 Mart 1903. "Hane olduğu hâlde Amerika misyoner şirketi tarafından Şişmanyan'dan bi'l-iştira' mektep itihaz edilmiş olan işbu mektebin İngiltere müessesâtu meyânına ithali..." BOA, BEO, 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

Sefaret bu savunmasıyla aslında mabet meselesinde resmî yetkililere alenen hak vermiş olmaktadır. Bu, yaptıkları itirazın sadece 1830 Muahedesi'nde yer alan "Amerika'nın en ziyade müsaadeye mazhar millet" statüsüne ve doğal olarak Şişmanyan'ın da her Amerikalı gibi bunlardan yararlanma hakkına dayandırılmasından anlaşılmaktadır. Galiba bunun altında, bir Amerika tebaasının hanesi de Amerika mülküdür; sorgulanamaz ve denetlenemez gibi bir telakki yatmaktadır. Nitekim onun evini raporlarında tasvir eden McLean da bu görüşü tasdikleyen ifadeler kullanmıştır: "Şişmanyan'ın evi bir kaledir. Duvarı Amerikan bayrakları asılıdır. İnsanlar onun çatısı altında kendilerini güvende hissetmektedirler⁶⁶." Bu benzetmenin sadece yazarın kişisel yorum gücünün bir ürünü olduğunu düşünmek, bir yabancı hüviyetinde olan Şişmanyan'ın evinin uluslararası hukuk çerçevesindeki yerini göz ardı etmek demektir. Rapor sahibi de büyük ihtimalle bunun farkındadır.

Yukarıdan beri takip ettiğimiz takrir-i şifahinin son kısımda sefarettekiler hükümetten taleplerini sıralamışlardır. Ardından Amerika sefaretî hükümetin genel politikası sadedinde eskiden beri bütün dinlere ve mezheplere müsaade edileceğini bildiklerini ve buna itibar ettiklerini, şahıslara ait bir mülk üzerinde kurulmuş olan bir mekteple mabedin devamına engel olan durumların kendilerine bildirilmesi gerektiğini, çünkü bütün bunları ülkelerine aktarmaları lazım geldiğini söylemişlerdir.

Amerika sefaretî meseleyi bu kertede bırakmayarak 4 Mayıs 1893 tarihli bir tezkerre ile Sadaret'e taşımış, bir önceki savunmasını tekrarlamıştır⁶⁷. Sadaret hiç vakit kaybetmeden durumu değerlendirmiş ve cevabında geri adım atılmadığını göstermiştir. Sadrazam Ahmed Cevad Paşa imzasıyla Hariciye Nezaretî'ne gönderilen 7 Mayıs 1893 tarihli takrirdeki karar özetle şöyledir: Memâlik-i Osmaniye'de ayin serbestisi bulunmakla birlikte mabet inşası belli bir usule göredir. Ayin icrası da öncelikle bu usule uyulması şartına bağlanmıştır. Hatta diğer bütün sefaretler gibi ABD sefaretî de şimdiye kadar mabet inşâ ettiklerinde bahsedilen bu usule uygun hareket etmişlerdir. Bu teamül gereği Şişmanyan'ın "usûl-i mevzuaya" uygun davranması mecburidir. Mektep için de Maarif Nezaretî'ne ruhsat başvurusunda

66 McLean, *age.*, s. 335.

67 Tekrarlanan konular, mektebin "fukara ve aceze etfalini ta'lim-i diniyye maksadıyla" açıldığı, faaliyette bulunduğu on üç sene zarfında hiçbir şikayet almadığı, tefişe gelen memurlara kapısını açık tuttuğu, 129. maddenin dışına çıkmadıkça Şişmanyan'ın müdürlüğe devam edebileceği, evinin bir odasını mabede çevirmesinde ve dinî ayinlerde ahbablarını toplamasına bir şey denilemeyeceğidir.

bulunulması halinde yetkililer tarafından mahzur görülmediği takdirde 129. maddede gereğince elbette ruhsat verilecektir⁶⁸. Mektebin başından beri taşıdığı şartların ruhsat için yeterli olmadığı bu belgeyle daha da kesinlik kazanmaktadır.

Bütün bu yasal uyarılara rağmen Şişmanyan evinde ayin düzenlemeye devam etmiştir. 1896'da Şişmanyan'ın evine konuk olan McLean, *misyon evi Ermeni mahallesindedir. Ayinler evin bir bölümünde yapılmaktadır. Şişmanyan aracılığıyla orada iki defa konuşma yaptım*⁶⁹ sözleriyle buna şehitlik etmektedir. Asistan Chapman da benzer aktarımlarda bulunmakta, Şişmanyan evinde "müjdenin vaaz edildiğini; oranın erkek, kadın ve çocuklara İncil'in öğretildiği bir şapel olarak kullanıldığını, yanbaşıda da bir okul binasının yer aldığı⁷⁰" söylemektedir. Anlaşılan, Şişmanyan hakikaten yabancı uyruklu biri olmanın avantajlarından sonuna kadar faydalanmıştır.

Ruhsat Alınması Yönünde Devletin Son İhtarı ve Ruhsatname Düzenlenmesi (1897)

Devlet yetkilileri Şişmanyan Mektebi'ne ruhsat alınmasında gittikçe daha ısrarcı bir tutum içerisine girmiştir. Belli ki zaman uzadıkça mevcut düzenlemelere aykırı olarak eğitim öğretime devam edilmesi, ilaveten mekteple ilgili sürekli yeni taleplerin gelmesi onları bunaltmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi defalarca uyarılmasına rağmen Şişmanyan buna nedense hiç yanaşmamıştır. Bu minvaldeki son uyarı Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa imzasıyla Maarif Nezareti'ne yollanan 9 Aralık 1897 tarihli yazıyla gerçekleşmiştir:

"Kumkapı'da Musalla caddesinde kâin olup Amerika tebaasından ve Protestan cemaatinden Eğinli Şişmanyan Keğork (nam-ı diğer Jorj Şişmanyan) nam şahsın taht-ı idaresinde bulunan hanenin bir kısmı mektep itihaz edilerek cemaat-i merkûmeye mensup Ermeni etfâlınden zükûr ve inas 120 nefer şakirdâna Adapazarlı Ovsep isminde bir muallim ve Bahçecik'li iki muallime tarafından tedrisat icra edilmektedir⁷¹."

Aynı belgenin devamında pazar günleri Protestanların orada toplanmakta olduğu, onlara dinî telkin ve nasihatlerde bulunulduğu; Zaptiye Nezareti'nin 6 Aralık 1897 tarihli tezkeresinde, bu faaliyetlerin resmî ruhsata dayanıp dayanmadığının

68 BOA, HR.TH, 129/80, 7 Mayıs 1893.

69 McLean, age., s. 332.

70 Andrew L. Chapman, "Constantinople Letter", *The Christian Evangelist*, (19 Ocak 1899), s. 79.

71 BOA, Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 380/24, 6 Şaban 1315/31 Aralık 1897.

belirsiz olduğunun bildirildiği, “ruhsatsız mektep ittihâzı usul ve nizâma mugâyir olduğundan” gereğinin yapılmasının icap ettiği söylenmektedir.

Nihayet Şişmanyen Amerika sefaretı aracılığıyla ruhsat başvurusunda bulunmuştur. Mekteple ilgili verdiği bilgilere göre muallim kadrosunda Ovsep, Davıdyan Uskuhi ve Pirapun Semerciyan adlı kişiler yer almaktadır. Bu üçünün şahadetnameleri resmî makamlarca görülmüştür. Lakin pazar günleri yapılan toplantılarda zararlı bir şey olup olmadığının araştırılması zabitanın vazifesindedir⁷².

Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği namına düzenlenen ruhsatnamede (Bk. Ek-2) mektebin yalnızca kız ve erkek Ermeni talebelere yönelik olduğu, Şeyh Ferhad mahallesi Musalla caddesinde 26 numarada bulunduğu, adının “Şişmanyen Mektebi” olup Amerika tebaasından Jorj Şişmanyen Efendi tarafından tesis edildiği, bildirilenler dışındaki kitaplara da izin alınması, okul başka yere taşınırsa haber verilmesi, her imtihan ve mükafat töreninde bir memurun hazır bulundurulması, mezunların ve devam çizelgesinin ibraz edilmesi, müfettişlere kolaylık gösterilmesi gibi hususlar beyan edilmiştir. Halihazırda okutulan kitaplar bir tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 1: Şişmanyen Mektebi'nde Okutulan Kitaplar

Kitabın ismi	Müellifi	Basım tarihi/yeri
Müntehabât	Simon Karakaşyan	1892
Anâsır-ı Lisân-ı Osmânî	Mihran Apikyan	1894
Lisan-ı Mâder-zâd	Balbah	1896
Letâif-i Âsâr	Mihran Apikyan	1894
Letâif-i Âsâr	Mihran Apikyan	1893
İlaveli Güldeste	Mihran Apikyan	1303
Mebâdî-i İlm-i Menâfiü'l- A'zâ [Anatomi]	Mihran Apikyan	1885
Ulûm-i Tabiiyye	Tıyan	1897
İngiliz Lisânı Miftahı	Bağdasaryan	1886
Fransızca Kıraat Kitabı	Jorjjon	1887
Hisab Kitabı	Jorjjon	1887
Coğrafya	Bozacıyan	1891
Fransızca Amelî Sarf	Terziyan	1891

72 BOA, MF.MKT, 380/24, 27 Receb 1315/22 Aralık 1897.

?	Terziyan	1891 / Londra
Ameli Sarf	Mihran Apikyan	1306
Emsâl-i Süleyman	Mihran Apikyan	1895
Mufassal İnşâ ve Kitâbet	Torosyan	1892 ⁷³

Müfredata bakıldığında bu mektep matematik, yabancı diller, Osmanlıca ve coğrafya okutulan sıradan bir ilkokul görünümündedir. Ayrıca *Süleyman'ın Meselleri* kitabı dışında dinî içerikli bir ders kitabının, hatta İncil'in bulunmayışı dikkati çekmektedir.

Ruhsat alındıktan sonra okuldaki öğrenci mevcudunun arttığı gözlemlenmektedir. 1888'de dört odalı mektep binası yaklaşık 100 öğrenciye kifayet etmekteyken halihazırda 125 kız ve oğlan öğrenim görmektedir⁷⁴. 1896'da ise gündüzcü okulunun 85 öğrencisi olduğu, eğer yer olsaydı 300 öğrenci alabilecekleri kaydedilmiştir⁷⁵. Bu iki yabancı kaynaktaki sayısal veriler ABD kamuoyunu etkilemek için yüksek tutulmuyor idiyse, okulun kapasitesinin hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır. Okul 1903 yılında 40 erkek, 80 kız öğrenciye sahipken⁷⁶, Ocak 1906'da aynı mevcudunu korumuştur⁷⁷.

Görüldüğü gibi resmî makamlar Şişmanyan Mektebi'ne veya müdürüne ilk on yıl herhangi bir müdahalede bulunmamışlardır. Bunun sebepleri bağlamında düşünülmünce Maarif Nezareti cephesinde önemli gelişmelerin yaşandığı ve teftişlerin başlamasının doğal olduğu görülecektir. Söz konusu gelişmeler 1886'da Mekâtib-i Gayrı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin kurulması, başına Konstantinidi Paşa'nın ardından 1887'de Abdullah Hasib Efendi'nin getirilmesi, 1888'de Nizamnamesi'nin hazırlanması, 4 Eylül 1891'de Ahmed Zühdi Paşa'nın nazırlığı devralmasıdır. Şişmanyan Mektebi'nin hikayesi çerçevesinde bütün bu bileşenlerin, yabancı okullar için yeni ve sıkı bir dönemi başlatmış oldukları söylenebilir.

73 BOA, MFMKT, 889/45, 18 Şaban 1323/18 Ekim 1905. Veriliş tarihi 1897 olmakla birlikte ruhsatname bu künyede yer almaktadır.

74 Chapman, agm., s. 80. Yazar haritalara, çizelge ve kreş malzemelerine de ihtiyaç olduğunu, ABD'de bu insanlık davasına (the cause of humanity) 500 dolar ayırabilecekler için bu okulun genişletilmesinden ve donatılmasından daha iyi bir yatırım bilmediğini de eklemiştir.

75 McLean, *age.*, s. 332.

76 BOA, Y.PRK.MF, 4/66, 27 Zilhicce 1320/22 Mart 1903.

77 BOA, BEO, 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

Hukuki problemlerini halleden mektebin bundan sonra bu hâliyle yoluna devam ettiği düşünülebilir. Ne var ki gidişat farklı bir istikamette olmuştur. Sadece sekiz yıl sonra mektebin bir başka yabancı cemiyetin çatısı altına girmesi gündeme gelmiştir. Elle tutulur bir gerekçe gösterilmeyen bu intikalin anlamı, yeni bir hukuki sürecin başladığı ve tekrar resmî makamların meşgul edilmesidir.

3. Şişmanyar Mektebi'nin Friend's Mission Cemiyeti'ne Devri

Arşiv kayıtlarından birine göre İngiltere menşeli bu cemiyet Kumkapı Muh-sine Hatun mahallesinde Şakir Efendi Çeşmesi sokağında bir yetimhane ile bir dar'üt-tedaviye (tedavi merkezi) sahipti⁷⁸. Bir başkasında ise 1887 yılında Kumkapı İncirdibi mahallesinde bir kız yetimhanesi açtığı, burasının “öksüz kızların iâşesine mahsus” bir hayrathane olduğu, vaktiyle İskoçyan adlı bir Ermeni tarafından hibe edildiği bildirilmektedir⁷⁹. İskoçyan doktordur ve kendi ikametgâhını hastalara ücretsiz hizmet veren bir hayrathaneye dönüştürmüştür⁸⁰. Londra'ya giderken de burasını Ann Mary Burgess⁸¹ adlı bir misyoner hanıma terk etmiştir⁸². O da 1888 yılında İstanbul'a geldikten sonra önemli değişiklikler yaparak tedavi merkezinin binalarını çok işlevli bir kampüse dönüştürmüştür. Böylece orasını bir toplantı salonu, iki sınıf, endüstri şubesi için çalışma odaları, evdeki çalışanlar için yemek ve oturma odaları, yetimler ve işçiler için yatak odaları, ofis ve sıhhi bölümler ile çamaşırhaneden oluşan bir yapıya çevirmiştir. Faaliyetler ise üç başlık altında yürütülmekteydi: Endüstri işleri, eğitim ve dinî çalışmalar. Bu merkezde bir araya gelen Ermeni yetim kızlar ile dul kadınlar oradaki atölyelerde çalışarak veya el işleri yaparak maişetlerini kazanıyorlardı. Oyuncaktan, çoraba, iğne oyarlarından Doğuya mahsus el işlerine ve kilimlere kadar pek çok üretim yapıyorlardı. Miss Burgess bunları Amerika, Almanya, İrlanda, İskoçya ve İngiltere'ye

78 BOA, ŞD, 2748/8, 11 Cemaziyelevvel 1323/1 Haziran 1905. Onaylandığına dair belgeler için bk. İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 63/3, 11 Şaban 1323/11 Ekim 1905.

79 BOA. BEO. 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

80 Erkan Ceviziler, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII, (2014), s. 134.

81 Ann Mary Burgess (1861-1943): İngiltere-Yorkshire'lı bir Quaker misyoneridir. İstanbul'a geldikten sonra 1894'e kadar Ermenice ve Türkçe öğrenmiştir. Elli yılı aşkın bir süre Ermenilere hizmet etmiştir. Michelle Tusan, “The Business of Relief Work: A Victorian Quaker in Constantinople and her Circle”, *Victorian Studies*, LI (2009), s. 633.

82 BOA, BEO, 2743/205658, 21 Zilkade 1323/17 Ocak 1906.

gönderiyordu⁸³. Friend's Mission şimdi de 1880'den beri Amerikalıların uhdesinde bulunan Şişmanyen Mektebi'ni bünyesine katmaya karar vermişti.

Nihayet devirle ilgili yazışmalara başlandı. ABD sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Ağustos 1905 tarihli tavrırde "Maârif-i Umumiye Nezaretinin ruhsatıyla küşâd edilmiş olan" Kumkapı civarındaki Musalla'da Şeyh Ferhad mahallesinde 30 ve 32 numaralı Şişmanyen Mektebi'nin İngilizlere terk ve havale edildiği bildirildi. Dolayısıyla mektebin artık Amerika müesseseleri listesinden çıkartılması gerekiyordu⁸⁴. Hatırlanacağı gibi ruhsatnamede mektebin "26 numarada bulunduğu" belirtilmişti. Şimdi ise "30 ve 32 numaralı" haneler mektep olarak İngilizlere devredilmek istenmektedir. 26 numaralı ev ise daha sonra "müdür ikametgâhı" olarak devredilecektir.

Öte yandan İngiltere sefreti de mektebi devralabilmeleri için gerekli muamelelerin yapılmasını 24 Ağustos 1905 tarihli bir tavrırle ilgili makamlardan rica etmiştir. Bunun üzerine Mekâtib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği eski ruhsatnameyi görmek istemiş, İngiltere sefreti de göndermiştir. Müfettişlik mektebin idare ve muallimler heyetleri ile ders kitaplarının değiştirilmesi söz konusu olduğundan eski ruhsatnameye şerh düşülmesi veya yeni bir ruhsatname düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu bağlamda "muallim ve muallimelerin usul ve hüviyetleri tahkik edilecek, şehadetnameleri görülecek, yeni kitaplar incelenerek tasdik edilecektir." Maarif Nazırı, belgeye bu yeni durum karşısındaki şaşkınlığını da ekmeden edememiştir. Ona göre ruhsatname yenilenmesinde bir mahzur olmasa da bir mektebin bir devlet tebaasından diğer devlet tebaasına nakledilerek mensubiyet değiştirmesi emsalsiz bir şeydir⁸⁵.

Tam da bu işlemlerin akabinde Disciple of Christ Cemiyeti yirmi altı yıldır misyoner gönderdiği ve desteklediği Türkiye'deki faaliyetlerini sonlandırma kararı almıştır (1905). Sebep olarak bunca sene sonuç alınmamış olmasını göstermiştir⁸⁶. Böylece Şişmanyen Mektebi'nin tarihçesinde Amerikalı misyonerlerin dönemi kapanmış, İngiliz misyonerlerin devri başlamıştır.

83 Michelle Tusan, *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*, California, California University, 2012, s. 101-105.

84 BOA, ŞD, 221/4, 21 Muharrem 1324/17 Mart 1906.

85 BOA, ŞD, 221/4, 21 Muharrem 1324/17 Mart 1906.

86 *The Stone-Campbell Movement*, s. 118. Teşkilatın 1901'de Osmanlı'da 17 istasyonu, 4 misyoneri, 23 yerli yardımcısı, 18 kilisesi ve 603 de komünyon almış mensubu olduğu kaydedilmiştir. Basmacıyan, *age.*, s. 76 ve 266.

Devir Sonrası Resmî İşlemler

Friend's Mission'ın ruhsat başvurusu kabul edilmiş, mektebin kaydı Miss Burgess namına yenilenmiştir. Öğretmen kadrosu, ders kitapları ve öğretmenlerin şahadet-nameleri hakkında Maarif Nezareti'nin gerekli muameleleri yapabilmesi için İngiliz müesseseleri cetveline işlenmiştir. Üstelik bir de Padişah iradesi elde edilmiştir. Diğer yandan mektep binalarının bulunduğu arsaların niteliği resmî makamlarca araştırılmıştır. Senetlerine göre bu arsalar “Haremeyn-i muhteremeyne mülhak Tezkereci Hüseyin Efendi ile Nezaret-i Evkâf-ı Hümayun'a mülhak Hazine-darbaşı el-Hac Halil Ağa vakfiyla mahlût [katışık] vakıf arsalarıdır.” Arsaların elden çıkmasıyla, bağlı oldukları vakıf gelirleri kesilmiş olacağından Cemiyet adına yeni kayıt yapılabilmesi için kıymetlerinin binde onu nispetinde bir maliyet ödeyeceklerdir⁸⁷. Sonunda Saderet'ten Dâhiliye, Hariciye, Maarif, Evkâf-ı Hümayun ve Defter-i Hâkâni nezaretlerine hitaben kaleme alınan bir yazıyla gerekenlerin yapılması emredilmiştir⁸⁸.

4 Şubat 1907 tarihinde İngiltere sefaretinden gönderilen taktirle senetlerinin düzenlenerek kendilerine verilmesi ve tamamının vergiden muafiyetleri talep edilen mülkler şunlardır: 1. Kumkapı'da Şeyh Ferhad mahallesinin Musalla caddesinde kâin bir mektep mahalli ile müdür ikametgâhı olan 26 ve 30 numaralı, her biri bahçeli iki ev 2. 32 numaralı kuyumcu gediği ve mülkü⁸⁹. Bundan sonra mülklerin adres ve tanımlamaları bu şekilde kaydedilmiştir. Daha önce “hane” olarak geçen yerlerden biri artık “kuyumcu gediği” olmuştur.

Bütün bu gelişmelerin Sadaret'ten Padişaha arz edilmesi tam iki yıl sonra (5 Şubat 1909) gerçekleşmiştir. Sadrazam Kamil Paşa imzasını taşıyan bir belgede yapılan işlemler ayrıntılı olarak dile getirildikten sonra “muâmele-i lâzimenin ifâsı hususunun Defter-i Hâkâni Nezaretine havalesi”, ilaveten Divan-ı Hümayun kalemine; Maliye, Hariciye ve Evkâf-ı Hümayun nezaretlerine bilgi verilmesi istenmiştir⁹⁰.

Bunun üzerine Defter-i Hâkâni Nazır Mahmud Esad Efendi'nin Maarif ve Nafia Dairesi'ne yazdığı bir yazıda bütün taleplerin biri hariç hepsinin yerine getirileceği bildirilmiştir. Şöyle ki, Şura-yı Devlet'in 11 Mart 1909 tarihli vergi mua-

87 BOA, MFMKT. 889/45, 18 Şaban 1323/18 Ekim 1905. Bu konudaki bir başka belge için bk. HR.TH, 342/110, 2 Şubat 1907.

88 BOA, BEO, 2988/224092, 19 Zilhicce 1324/3 Şubat 1907.

89 BOA, HR.İD, 1811/17, 20 Mart 1909; BEO, 3310/248224, 10 Rebiülahir 1326/12 Mayıs 1908.

90 BOA, İ.HR, 417/9, 17 Muharrem 1327/8 Şubat 1909.

fiyeti kararına göre mezkûr mektep ve bahçe emlak vergisinden muaf tutularak İngiltere müesseseleri başlığı altına kaydedilecektir. Fakat müdür ikametgâhı olan *evler* “mektepe ve kilise gibi müessesât-ı hayriyeden olmayıp şahsa ait bina” sayıldıklarından vergi ve diğer yükümlülüklerle mükellef tutulacaklardır. Ancak işleri takip eden sefaret memuru hem mektep hem de müdür ikametgâhı için Cemiyet namına senet verilmesini talep etmiştir. Bu noktada Şura-yı Devlet’in yukarıda arz edilen kararıyla İngiltere müesseseleri başlığına dahil edileceklerine binaen müdür ikametgâhı denilen bina için de -vergiye tâbi olsa bile- diğeri gibi Cemiyet adına bir senet düzenlenip düzenlenmeyeceği kararı üst makamlara bırakılmıştır⁹¹.

Çok geçmeden 25 Mayıs 1909 tarihli bir sened-i hâkâni (tapu senedi) düzenlenmiştir⁹². Bunu alan Friend’s Mission üyeleri yeni bir inşaat planı hazırlayarak üç katlı yeni bina için ruhsat başvurusunda bulunmuşlardır⁹³. Ancak tamamlanan binalar “1327 senesi Bâyezid harîk-i kebîrinde muhterik olmuştur⁹⁴.” Sözü edilen yangın 23 Temmuz 1911’de çıkan Uzunçarşı (Aksaray) yangınıdır. Koska, Vezneciler, Çukurçeşme, Ağa Yokuşu, Laleli, Aksaray, Yenikapı, Langa ve Cellat Çeşmesi’ni kapsayan⁹⁵ bu devasa yangından Friend’s Mission’ın yeni mektep binası da nasiplenmiştir. Muhtemelen mekteple ilgili resmî evraklar, dolayısıyla tapu senetleri de kurtarılamamıştır. Tapu için hükümete müracaat edilmiş ve 1913’te yeni bir tapu senedi düzenlenmiştir⁹⁶.

Bu aşamadan sonra bahsi geçen mülklerle ilgili yazışmalar beş yıl sonra da devam etmiştir. Maliye Nezareti’nin 9 Eylül 1918 tarihli tezkeresine İstanbul Defterdarlığı’ndan verilen cevapta *Şeyh Ferhad mahallesinde kâin olup İngiliz mektebine kalb olunan arsanın hazîne-i celîle-i mâliye nâmına senede raptı Defter-i Hâkâni’ye yazıldığı ve henüz cevap alınmadığı cihetle bu kerre de tekit edildiği*⁹⁷ arz edilmiştir.

91 BOA, ŞD, 71/7, 17 Rebiülevvel 1327/8 Nisan 1909. Aynı konulardaki yazışmalar için bk. ŞD. 2771/31, 7 Muharrem 1327/29 Ocak 1909.

92 BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 107/45, 10 Haziran 1924.

93 BOA, İrade Hariciye (İ.HR), 418/45, 22 Receb 1327/10 Ağustos 1909; Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ), 11/7, 3 Ramazan 1327/16 Eylül 1909.

94 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 1302/28, 29 Haziran 1335/29 Haziran 1919.

95 Melek Öksüz, “İstanbul/Uzunçarşı Yangını (1911) İçin Trabzon Vilayetinden Toplanan Yardımlar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2020), s. 125.

96 BOA, HR.İM, 107/45, 10 Haziran 1924.

97 BOA, ML.EEM, 1302/28, 29 Haziran 1335/29 Haziran 1919.

İngiliz Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson'ın Tapu Talebi (1924)

Şişmanyan Mektebi'yle ilgili arşivde bulunan son belge 1924 yılına aittir ve İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bir tapu talebidir. Bilindiği gibi Lozan Barış Konferansı 20 Kasım 1922'de başlamıştı ve bu süreçte İstanbul işgal altında bulunuyordu. Bu sırada Ankara Hükümeti, İstanbul'daki mevcut yüksek komiserler, yabancı temsilcilikler ve dış işlerine ait meselelerle uğraşmak üzere orada bir kurum ihdas edilmesi kararı alarak Dersaadet Murahhaslığı'nı kurmuştur. Bu göreve 9 Aralık 1922'de Adnan Adıvar tayin edilmiştir. İngiltere'nin İstanbul'daki yüksek komiseri Horace Rumbold'un, daha önce kesilen Lozan görüşmelerinin 23 Nisan 1923'te tekrar başlaması üzerine İngiltere baş delegesi olarak Lozan'a gitmesiyle Nevile Henderson ona vekâleten görevlendirilmiştir⁹⁸.

Çeşitli vesilelerle Adnan Bey'le bir araya gelen Henderson bu temaslarından birinde "İstanbul'daki İngiliz Merkezi" adına kendisine hitaben kaleme alınmış 10 Haziran 1924 tarihli Fransızca bir dilekçe iletmiştir. Bizzat imzaladığı bu dilekçede Friend's Mission Cemiyeti'nin Kumkapı'daki mülklerine dair bir talepte bulunmuştur:

"Sayın delege, aşağıdaki mesele hakkında zât-ı âlinizin iyi niyetli müdahalenize ihtiyacım olduğumu saygıyla bildirmekle şeref duyarım.

Friend's Mission adıyla bilinen İngiliz hayır cemiyeti, Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından verilmiş olan ve sırasıyla 25 Mayıs 1325 ve 9 Kasım 1329 tarihlerini taşıyan iki tapu ile Kumkapı semtinde bir arsaya sahiptir.

Bu belgelerin orijinaleri savaş sırasında kaybolmuş olduğundan adı geçen cemiyetin başkanı ve aynı zamanda resmî belgelerin kopyalarını elinde bulunduran Miss Burgess bunların resmî üshalarını almayı arzu etmektedir. Kendisi İstanbul'da olmadığı için İngiliz Merkezi'nden yardım istemiştir.

Eğer zât-ı şahaneleri Kadastro Genel Müdürlüğü resmî başkanlığından bu belgeleri elde etmek için yardımcı olurlarsa son derece müteşekkirim. Araştırmayı kolaylaştırmak için bu yazıya resmî olmayan iki kopyayı ilave ediyorum. Kabul etmenizi rica eder hürmetlerimle arz ederim. Sayın müsteşarları, Dr. Adnan [Adıvar] Bey, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dışişleri Bakanlığı Delegesi⁹⁹." [Bk. Ek-3]

98 Ufuk Erdem, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)şi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/V (2017), s. 2201-2202.

99 BOA, HR.İM, 107/45, 10 Haziran 1924. Dilekçenin Fransızca metnini Türkçeye tercüme eden Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'e teşekkürü bir borç bilirim.

Dilekçenin talep konusu, sadece birer kopya hâlinde Miss Burgess'in arşivinde yer alan ve ek olarak sunulan 1909 ve 1913 sened-i hâkânilerinin asıllarına ulaşmaktır. Dilekçeye Adnan Adıvar'ın verdiği karşılığa dair herhangi bir veriye sahip değiliz. Bununla birlikte müspet cevap vermemiş olabileceği yönünde iki kuvvetli sebep öne çıkmaktadır. Birincisi, dilekçe tarihinden kısa bir süre sonra Adıvar'ın görevine son verilmesi, yerine 24 Haziran 1924'te Nusret Bey'in atanarak 7 Temmuz'da görevine başlamasıdır¹⁰⁰. İkincisi ise kendisi İstanbul'da Ankara Hükümeti'nin delegesi olarak bulunmaktaydı ve Ankara Hükümeti o dönemde henüz İstanbul'a hâkim değildi. Dolayısıyla Adnan Bey yardımcı olmak istese dahi bir belge verecek yetkisi söz konusu olamazdı. Herhangi bir idari işle alakası olmadığını hem kendisi hem de İngiliz diplomasisi elbette biliyor olmalıydı. Güçlü bir ispat belgesi olmayan bu konuda muhtemelen Adnan Bey'in ağırlığını koymasını istemişlerdi.

Ancak Dersaadet Hariciye Murahhashı'nın 11 Haziran 1924 tarihli ve 650 numaralı tezkeresine İstanbul Valiliği'nin verdiği cevapta "Frend Mişın namındaki İngiliz cemiyetinin Kumkapı'daki arsalarına ait olup bu kerre Tapu Müdüriyeti'nden irsal kılınan iki kıta tapu senedi leffen takdim kılındı" denilmekte, aynı bilginin 17 Temmuz 1924'te İngiltere sefaretine de gönderildiği belirtilmektedir¹⁰¹. Geline nokta İngilizler istedikleri tapuyu almış bulunmaktadırlar. Burada Adnan Bey'in bir tavassutu olup olmadığı meçhul olsa da Hariciye'nin İstanbul Vilayeti'ne tezkere yazdığı tarihte (11 Haziran) henüz görevinin başında bulunduğu dikkate alınırsa gayriresmî de olsa bir dahlinin olabileceği akla gelmektedir.

Eski adıyla Şişmanyan Mektebi, yeni adıyla Friend's Mission Mektebi'nin Türkiye Cumhuriyeti döneminde nasıl ve hangi kimlikle devam ettiği bir başka çalışmaya bırakılmıştır. Daha ileri çalışmalarla bir taraftan bu müessesenin akıbetinin aydınlatılacağı, diğer taraftan da yeni devletin yabancı eğitim kurumlarına karşı aldığı tavır ve sergilediği yaklaşımın bu örneklem üzerinden izlenmesinin mümkün olabileceği ümit edilmektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasından Kevork Şişmanyan, Amerikalı misyonerlerin Bebek İlahiyat Okulu'nda öğrenim görmüş, onların telkinleriyle Protestanlık mezhebine geçmiştir. Ardından Amerika'ya giderek ruhban sınıfına dahil

100 Hakan Kaya, *Türkiye-İngiltere İlişkileri (1929-1939)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019, s. 30.

101 BOA, HR.İM, 110/4, 6 Temmuz 1924.

olmuş ve o ülkenin tâbiyetine girmiştir. Buna mukabil kendisinin Protestan olmasına vesile olan American Board teşkilatının değil, Disciple of Christ adlı başka bir misyonerlik teşkilatının üyesi sıfatıyla İstanbul'a dönmüştür. Bu bağlamda İstanbul'daki American Board misyonerlerinin herhangi bir kurumunda görev almak yerine kendi evlerinden birinde müstakil bir okul açmıştır.

Eğitim tarihimizin yabancı okullar başlığında önemli bir yere sahip olan Şişmanyân Mektebi 1880 yılında kız ve erkek öğrenciler için açılmış bir iptidai mekteptir. Uzun yıllar ruhsat başvurusunda bulunmamış, resmî makamların ısrarları sonucu 1897'de ruhsat almıştır. 1903 yılında ise İngiltere menşeli Friend's Mission Cemiyeti'ne devredilme sürecine girmiş, 1905'te devir tamamlanmıştır.

Ancak Şişmanyân yalnızca okulunun sınırlarında faaliyet göstermiş bir kişilik değildir. Uzun yıllar birçok Anadolu şehrine defalarca gezi düzenlemiştir. Kumkapı Hadisesi şüpheli olarak devletin sıkı takibine girmiştir. Hatta devlet nezdinde memleketten sürülmesi gereken bir şahıstır. Bazı Ermenilere pusula vermek suretiyle Varna'ya gizlice adam kaçırdığından şüphelenilmiştir. Bunların hepsi onun defalarca polis sorgusuna çağırılmasıyla neticelenmiştir.

Misyonerler cephesinde ise “Protestan vaiz”, “misyoner”, “rahip” ve “doktor” sıfatlarıyla tanımlanmaktadır. Anadolu gezilerinin yegane amacı da insanlara İncil'i anlatmak, bağlı olduğu misyonerlik cemiyetinin teşkilatlanmasını sağlamak şeklinde açıklanmaktadır. Amerika sefaretini ise kendi vatandaşı olduğundan sonuna kadar ona sahip çıkmıştır.

Bütün bunlar dikkate alındığında Şişmanyân bir yönüyle Anadolu ve İstanbul'da yaşamış, dolayısıyla geçmişle bağları devam eden, Payitahtı ve memleketin diğer şehirlerini iyi tanyan, cârî hukuk pratiklerine aşina bir Osmanlı Ermenisi iken; diğer yönüyle Amerika tâbiyetine geçmiş olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nden “ecnebi” muamelesi görmüş bir yabancı, bir misyoner teşkilatının görevlisi, Amerika sefaretini tarafından sürekli himaye edilen nevezuhur ve ilginç bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu figür Osmanlı'nın son yüzyılında gayrimüslim tebaanın nasıl bir dönüşüm geçirdiğine dair hayli fikir vermektedir.

Şişmanyân Mektebi'nin tarihçesinde ortaya çıkan bir başka husus, bir ecnebi mektebinin ruhsat, teftiş, inşaat, tamir ve tapu gibi işlemlerinin yalnızca Maarif Vekâleti'nin ve ilgili müfettişliğin alanına girmekle kalmayıp Hariciye, Dâhiliye, Zaptiye nezaretlerinin ve Şehremaneti'nin de ortak meselesi hâline geldiğidir. Dahası, Osmanlı topraklarındaki bir yabancı okulun aslında iki ülke arasındaki diploma-

siyi doğrudan etkilediği, en ufak bir meselenin uluslararası bir krize dönüşebildiği, devletin müdahale alanının daha evvel yapılan ikili antlaşmalarla sınırlı kaldığı, dolayısıyla Osmanlı makamlarının Müdür Şişmanyan'ın tüm şaibeli yönlerine rağmen ona ciddi bir yaptırım uygulayamadığı net bir şekilde izlenmektedir. Bu bağlamda yabancı okullar meselesinin devlet organlarını ne kadar meşgul ettiği bu tekil örnekte bile ayrıntılarıyla görülebilmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO), 194/14548, 2743/205658, 2988/224092, 3310/248224.

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI), 11/7.

Dahiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 123/26, 1782/66, 1790/147, 1800/141, 2045/88.

Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M), 125/56, 14/74, 15/56, 17/44, 21/45.

Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H), 348/13.

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO), 6/3.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD), 1811/17, 2030/41.

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashıği (HR.İM), 107/45, 110/4.

Hariciye Tahrirat (HR.TH), 104/5, 124/76, 129/80, 130/22, 182/109, 342/110.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 63/3.

İrade Hariciye (İ.HR), 417/9, 418/45.

Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 380/24, 889/45.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM), 1302/28.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 522/106.

Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD), 221/4, 2611/8, 2748/8, 2771/31, 71/7.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 475/109.

Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı (Y.MTV), 238/75.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 59/47.

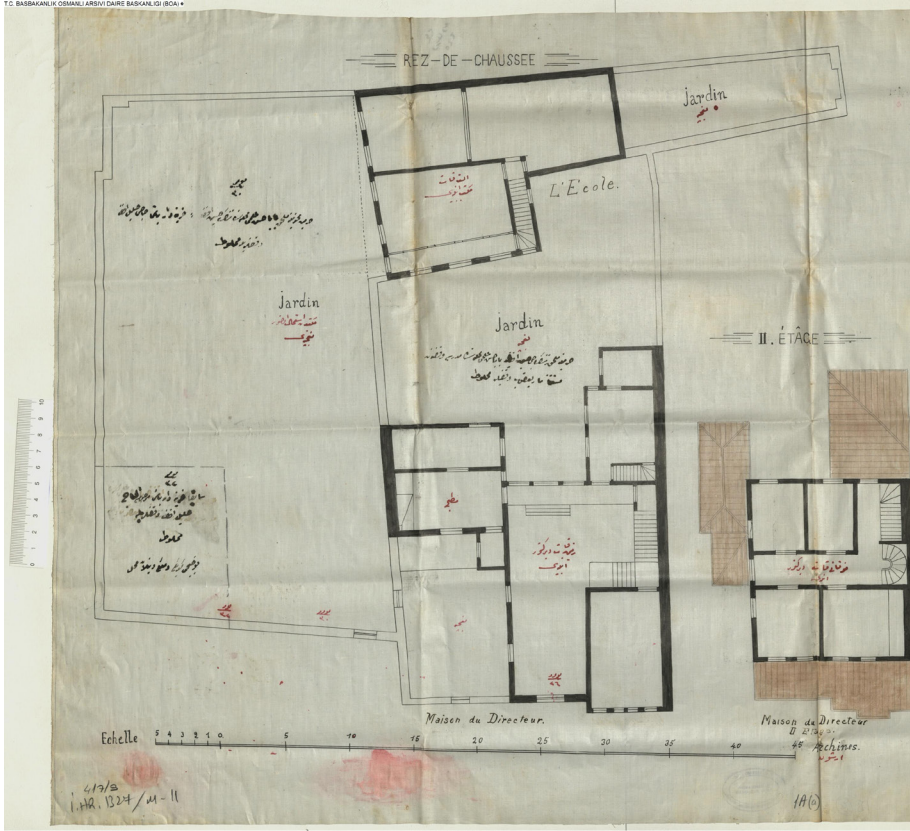
Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF), 4/66.

Araştırma ve İnceleme Eserler

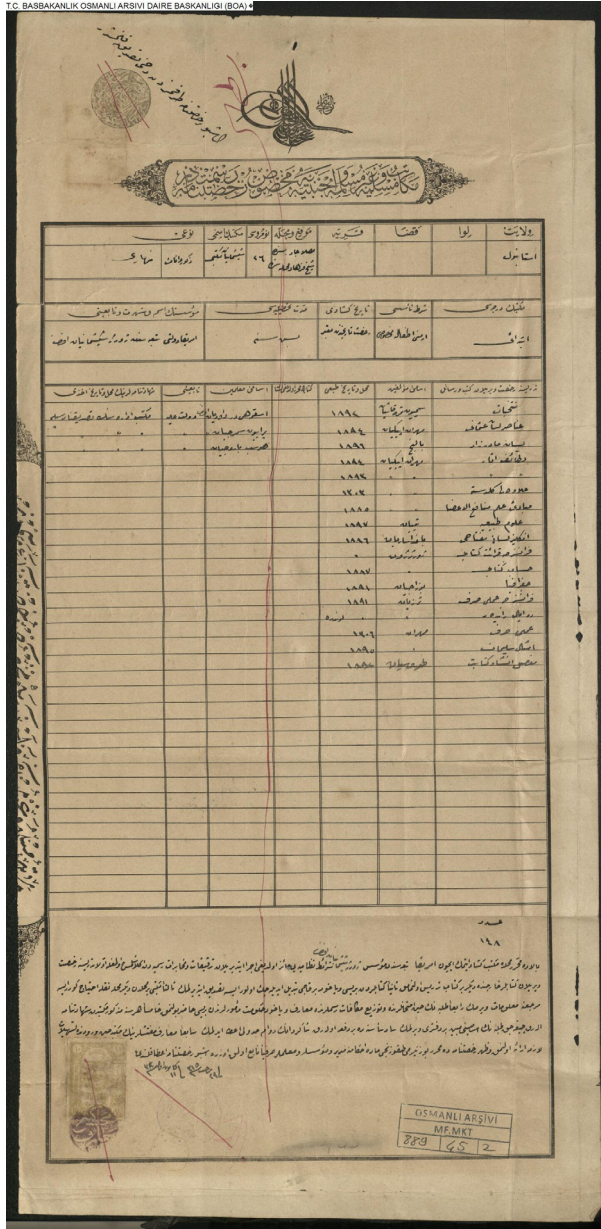
- Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- Arpee, Leon, *A Century of Armenian Protestantism (1846-1946)*, New York 1946.
- Basmacıyan, Krikor H, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Biröl, Nurettin, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rifat Paşa", *Yeni Türkiye Dergisi*, LXII (2014), s. 2067-2118.
- Cevizliler, Erkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XII (2014), s. 119-155.
- Chapman, Andrew L, "Constantinople Letter", *The Christian Evangelist*, 19 Ocak 1899, s. 80.
- Erdem, Ufuk, "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, VI/V (2017), s. 2193-2227.
- Eviz, Vehbiye, *II. Abdülhamit Han Döneminde Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Siyasi Mücadelesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2014.
- Kaya, Hakan, *Türkiye-İngiltere İlişkileri (1929-1939)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Kıral, Bilgen, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XV (2020), s. 170-189.
- Köprölü, Orhan F., "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten*, C LI/S. 200, Ankara 1987, s. 927-947.
- Köse, İsmail, "Amerikan Arşiv Belgelerinde Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması 1830 Tarihli Ticaret ve Seyrüsefayın Antlaşması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, XCVII/CXCIII (2011), s. 145-188.
- McLean, Archibald, *A Circuit of the Globe*, St. Louis 1897.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuube Yayınları, İstanbul 2005.

- Okuducu, Sadık, *1889-1895 Arası Kumkapı ve Çevresi Ermeni Hadiseleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, XIV/III (1982), s. 87-96.
- Öksüz, Melek, “İstanbul/Uzunçarşı Yangını (1911) İçin Trabzon Vilayetinden Toplanan Yardımlar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XXIX (2020), s. 121-148.
- Şahin, Emrah, *Responding to American Missionary Expansion: An Examination of Ottoman Imperial Statecraft (1880-1910)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Department of History McGill University, Montréal 2011.
- Şaşmaz, Musa, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX (2004) s. 101-118.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- The Stone-Campbell Movement: A Global History*, ed. Newell Williams, Douglas A. Foster, Paul M. Blowers, Missouri: Chalice Press, 2013.
- Tusan, Michelle, “The Business of Relief Work: A Victorian Quaker in Constantinople and her Circle”, *Victorian Studies*, LI (2009), s. 633-661.
- Tusan, Michelle, *Smyrna’s Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*, California University, California 2012.
- Uçan, Yunus Emre, *Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2015.

EKLER

Ek 1: Friend Mission'a devredilirken mevcut mektep ve bütün müstemilatının haritası

MF.MKT.00889.00045.002

Ek 2: Şişmanyan Mektebi'nin ruhsatnamesi

Mission Britannique,
Constantinople.
le 10 juin 1924.

No. 481/481/24.

Monsieur le Délégué,

J'ai l'honneur de recourir à la bienveillante intervention de Votre Excellence dans l'affaire suivante:-

La Société de bienfaisance britannique connue sous le nom de "Friends Mission" est propriétaire d'un terrain dans le quartier de Mussalla, Koum Kapou, Stamboul en vertu de deux titres de propriété donnés par la Direction Générale du Cadastre en date du 25 mai 1325 et du 9 novembre 1329 respectivement. Les originaux de ces titres ayant été égarés au cours de la guerre, Miss Burgess, Directrice de la Société désirerait en être munie de copies officielles. Etant absente de Constantinople elle a prié cette Mission de les obtenir.

2 Annexes

Je serais fort obligé si Votre Excellence pourrait interposer ses bons offices auprès de la Direction Générale du Cadastre afin de me procurer les copies officielles des titres en question. Afin de faciliter les recherches j'annexe à cette note des copies non-officielles des deux titres.

Veuillez agréer, Monsieur le Délégué, l'assurance de ma haute considération.

Neville Handerson

Son Excellence,
Le Docteur Adnan Bey,
Délégué du Ministère des Affaires Etrangères
du Gouvernement de la République Turque,
Constantinople.

OSMANLI ARŞİVİ		
HR.İM		
107	45	1

HR.İM.00107.00045.001

Ek 3: Handerson'ın Fransızca Tapu Talebi

